

To cite this article: አልዩ አባተ ይማም, አመክንዮአዊ የሽሪዓ ሕግ ምርመር (ኢጅቲላድ)- ዘዴው፣ እርከኖቹ እና ዘመነኛ እድገቶቹ, HARAMAYA LAW REVIEW 10: 85-102 (2021)

አመክንዮአዊ የሽሪዓ ሕግ ምርመር (ኢጅቲላድ)- ዘዴው፣ እርከኖቹ እና ዘመነኛ እድገቶቹ

አልዩ አባተ ይማም*

Abstract

Sharia has three main sources: the first two, Quran and Sunnah, constitute a transmitted or revealed sources of knowledge whose rules and principles are deduced from traditions. The third source of Sharia is rational thinking referred to in the Sharia literature as Ijtihad. The first two revealed sources of the Sharia have a generalist feature whereby their content is dominated by broad principles of law and objectives of law, leaving the wider corpus of specific rules to be covered by independent reasoning of scholars. This approach of the Sharia aims at enabling the Sharia to be amenable to changing realities of a society through the instrumentality of Ijtihad. While the introductory literature of Ijtihad provides basic explanation of its meaning and characteristics as a source of Sharia, this paper, perhaps being the first Amharic work on the topic, delves into technical aspects of independent Sharia reasoning, which includes governing principles, methodology and requirements for the proper practices of Ijtihad as developed by Sharia jurists (Mujtahids) of early and contemporary periods. In relation to the interpretation and application of Sharia in Ethiopia on personal matters and, recently, on interest free financial transactions, it is definitely very important for Sharia courts, practitioners and regulators of Islamic finances to acquaint themselves with the methodology of Ijtihad to ensure flexibility in the understanding and application of relevant Sharia laws and realize that all juristic and scholarly exercises of Ijtihad is directed towards the fulfillment of Sharia objectives (Maqasid) at all levels.

ሀ. መግቢያ

ሽሪዓዊ የሕግ ምርመር (ኢጅቲላድ) ሦስተኛው የሽሪዓ ምንጭ መሆኑን እና ዝርዝር የሽሪዓ ሕግጋትን በመቅረጽ ረገድ ሰፊ ድርሻ ያለው ከመሆኑ አንጻር ምንነቱን፣ ንድፈ-ሐሳቦቹን፣ የምርመር ዘዴዎቹንና ሥነ-ሥርዓት እንዲሁም ሌሎች በርዕሱ ሥር የሚነሱ መሠረታዊ ፍሬ-ሐሳቦችንና ጭብጦችን የሚዳስስ ጽሑፍ ለኢትዮጵያ የሕግ ሥርዓት ያለው አግባብነትና ጠቀሜታ ምንድን ነው የሚል ጥያቄ በአንባቢው በኩል ሊነሳ ይችላል። ለዚህ ምላሹ ደግሞ ከኢትዮጵያ ሕገ-መንግሥት አንቀጾች የሚገኝ ነው።¹ የኢትዮጵያ ፌዴራላዊ ዲሞክራሲያዊ ሪፐብሊክ ሕገ-መንግሥት አንቀጽ 34 (5) እና 78 (5) ላይ እንደተደነገገው ከአፌሴላዊ የመንግሥት የሕግና ፍትሕ ሥርዓት በተጓዳኝ እውቅና ሊሰጣቸው የሚችሉ የሕግ ሥርዓቶች አሉ። እነሱም ባህላዊና ሃይማኖታዊ ሕጎች ናቸው። በሕብረተሰቡ ውስጥ የሚነሱ ግላዊና የቤተሰብ ግጭቶች በባለጉዳዮቹ ፈቃድ በባህል ወይም በሃይማኖት ሕጎች መሠረት ሊዳኙና እልባት ሊሰጣቸው እንደሚችል ሕገ-መንግሥቱ ያስቀምጣል።

* ኤል.ኤል.ኤም. በባህር ዳር ዩኒቨርሲቲ በሕግ እጩ ዶክተር፣ ጸሐፊውን በኢ-ሜይል አድራሻ alyuabate09@gmail.com ማግኘት ይቻላል።
¹ የኢፌዴሪ ሕገ-መንግሥት፣ አዋጅ ቁጥር 1/1987፣ ፌዴራል ነጋሪት ጋዜጣ፣ 1^ኛ ዓመት ቁጥር 1፣ 1995፣ አንቀጽ 34(5) እና 78(5)።

ተቋማዊ አደረጃጀቱን በተመለከተ በሕገ-መንግሥቱ አንቀጽ 78(5) ላይ እንደተመለከተው የግልና የቤተሰብ ግጭቶችን የመዳኘት ሥልጣን ያላቸው ሃይማኖታዊና ባህላዊ ፍ/ቤቶችን የማቋቋም ሥልጣን በፌዴራል ደረጃ ለሕዝብ ተወካዮች ምክር ቤት እንዲሁም በክልሎች ደረጃ ለክልል ምክር-ቤቶች ተሰጥቷል። በዚህ የሕገ-መንግሥት ድንጋጌ መሠረት የባህልና የሐይማኖት ፍ/ቤቶችን የማቋቋም ጥያቄዎችን ተቀብሎና ገምግሞ በቂ ፍላጎት ያለና አስፈላጊነቱ የታመነበት ከሆነ በሕግ አውጪዎች ይሁንታ ባህላዊና ሃይማኖታዊ ፍ/ቤቶች ተቋቋሙ የሕግ ብዝሃነቱ አካልና ተዋናይ እንዲሆኑ ሊደረጉ እንደሚችል መረዳት ይቻላል። እንደ እድል ሆኖ ከመደበኛ ፍ/ቤቶች ውጪ ያሉ የዳኝነት አካላት የሚቋቋሙበት ይህ ሥርዓት ለሸሪዓ ፍ/ቤቶች ተፈጻሚ አይሆንም። እንዴት ከተባለ ምላሹ በህገ-መንግስቱ አንቀጽ78(5) ላይ ይገኛል። ይህም ሕገ-መንግሥቱ ከመጽደቁ በፊት በመንግሥት እውቅና አግኝተው ሲሰራባቸው የነበሩ የባህል ወይም የሃይማኖት ፍ/ቤቶች እውቅና አግኝተው እንዲደራጁ የሚያስገድድ በመሆኑ ነው። በኢትዮጵያ የሕግ ሥርዓት ታሪክ ደግሞ ሸሪዓ ፍ/ቤቶች ከአጼ ኃይለሥላሴ ሥርዓተ-መንግሥት በፊት ጀምሮ በሥራ ላይ የነበሩ በመሆኑ² በንጉሱ ዘመን ደግሞ የቃዲና የናኢባ ፍ/ቤቶች ተብለው በ1934 እና በ1936 በወጡ የማቋቋሚያና የማሻሻያ አዋጆች ተደራጅተው ሲሰሩ የነበሩ ናቸው።³ ስለሆነም ሸሪዓ ፍ/ቤቶች ከመንግሥታዊ የዳኝነት ተቋማት በተዳዳኝ በመሥራት ከሕገ-መንግሥቱ መጽደቅ በፊት ሲሠሩ የነበሩ በመሆኑ እነዚህን ፍ/ቤቶች በፌዴራልና በክልል ደረጃ አቋቋሞ ሥራቸውን እንዲቀጥሉ ማድረግ በሕግ አውጪዎች ፈቃድ ላይ የተመሠረተ ሳይሆን ሕገ-መንግሥቱ ራሱ ያቋቋማቸው እና እውቅና ማግኘታቸው በሕግ አውጪ አካላት ላይ የተጣለ ሕገ-መንግሥታዊ ግዴታ መሆኑን ይገነዘባል።

የሕዝብ ተወካዮች ም/ቤት «የፌዴራል ሸሪዓ ፍ/ቤቶችን አቋም ለማጠናከር የወጣ አዋጅ ቁጥር 188/1992 በተሰኘ አዋጅ አማካይነት ፍ/ቤቶቹ በይበልጥ ተጠናክረውና ተደራጅተው እየሰሩ መሆናቸው የታወቀ ነው። በተመሳሳይ የክልል መንግሥታትም በበኩላቸው ክልላዊ ተፈጻሚነት ያላቸው የየራሳቸውን የሸሪዓ ፍ/ቤቶች ማጠናከሪያ አዋጆች አውጥተው በሃገሪቱ ዙሪያ በወረዳ፣ በዞንና በክልል ደረጃ፣ የመጀመሪያ፣ ከፍተኛና ጠቅላይ ሸሪዓ ፍ/ቤቶች ተደራጅተው በተከራከሪዎች ፈቃድ ላይ ተመርኩዘው በግልና በቤተሰብ ጉዳዮች ላይ ሸሪዓዊ ፍትሕን በማድረስ ላይ እንደሚገኙ ይታወቃል። ይህም ሕጋዊ እውቅና ያገኘ የሕግ ብዝሃነት (*Legal Pluralism*) የሃገሪቱ የሕግ ሥርዓት አካል እንደሰፈነ የሚያሳይ እውነታ ነው።⁴

በፌዴራል ሸሪዓ ፍ/ቤቶች ማጠናከሪያ አዋጅ አንቀጽ 3 መሠረት ለሸሪዓ ፍ/ቤቶች የሚቀርቡ ጉዳዮች በሸሪዓ ሕግ መሠረት እንደሚዳኙ ይደነግጋል። የሸሪዓ ሕግ ደግሞ በጥቅሉ ሁለት ምንጮች አሉት። እነሱም ራዕያዊ (*ነቅሊያሕ/revealed*) እና አመክንዮአዊ (*ዐቅሊያሕ/rational*) ምንጮች ናቸው። ራዕያዊ ምንጮች በመለኮታዊ ራዕይ (*ወሀይ*) የተገለጹ ሲሆኑ ቁርአን እና *ሱናሕ* በዚህ ምድብ ስር ይወድቃሉ።⁵ በአመክንዮአዊ የሸሪዓ ምንጮች ስር ደግሞ በመዘሐብ (*የሕግ ት/ቤቶች*) መስራቾችና (*ኢማም/አኢማሕ*) እና የሱሱል አል-ፊቅሕ (*የሸሪዓ መሠረተ-ሐሳቦች*)

² Mohammed Abdo, *Legal Pluralism, Sharia Courts, and Constitutional Issues in Ethiopia*, 5(1) MIZAN LAW REVIEW, 78 (Spring 2011). ዛኪ ሙስጠፋ፣ *በኢትዮጵያ ውስጥ በሚገኙት የእስላም ፍርድ ቤቶች የሚሰሩበት ሕግ፣ ለሸሪዓ ሕግ በሥራ ላይ መዋልና መቀጠል ምክንያት የሆኑ ነገሮች*፣ 9(1) Journal of Ethiopian Laws, 173(1965).

³ የቃዲ ፍ/ቤቶች ማቋቋሚያ አዋጅ፣ ቁጥር 2/1934 እና የቃዲዎችና የናኢባ ምክር-ቤቶች አዋጅ ቁጥር 62/1936።

⁴ በሕግ እውቅና ካገኘ የሕግ ብዝሃነት (*De-jure*) በተቃራኒ ሕግ የማይፈቅደውና እውቅና ያልተሰጠው የፍሬ-ነገር የሕግ ብዝሃነት (*De-facto*) አለ። ይህ የብዝሃነት ጽንሰ-ሐሳብ በአንድ የሕግ ሥርዓት ውስጥ በተጨማሪ የሚታዩትን ከመንግሥታዊ የፍትሕ ሥርዓት በተዳዳኝ የግለሰቦችንና የማህበረሰብ ባህርይ እና ምግባር የሚቀርጹና የሚመሩ ሕጎች ተግባራዊ የሚሆኑበትን ነባራዊ እውነታ የሚያመለክት ነው። ለምሳሌ በኢትዮጵያ የሸሪዓ ሕግ ወይም ባህላዊ ሕጎች በባህላዊ እና ሃይማኖታዊ የፍትሕ ተቋማት አማካይነት ከተፈቀዱበት ወሰን አልፈው በፍትሕ-ብሔራዊ በንግድ እና በወንጀል ጉዳዮች ላይ ተፈጻሚ የሚደረጉ መሆኑ የማይካድ ሃቅ ነው። ከሕግ እውቅና ውጪ የሆነው ነባራዊ ብዝሃነት በሃገራዊ የፍትሕ ሥርዓት በጾታ እኩልነት እና የሰብዓዊ መብት በልማታዊ የፖሊሲ አፈጻጸም እርምጃዎች ላይ የራሱ የሆኑ አሉታዊ ሚናዎች ያሉት ሲሆን ለባህላዊና የሃይማኖት የሕግ ሥርዓቶች የተሰጣቸው የእውቅና ደረጃና የተፈጻሚነት ወሰን የተወሰነው ግጭቶችን ለመፍታት ካላቸው ውጤታማነት (*Instrumental Function*) በሰብዓዊ መብቶች በእድገትና ሥልጣኔ ላይ የሚጋርጧቸው ችግሮች እና ሌሎች ታሳቢዎች ግምት ውስጥ ገብተው መሆኑ ይታወቃል። ከነዚህ እሳቤዎች አንጻር ደጋፊ ወይም ነቃፊ የመከራከሪያ ሐሳቦች ሊቀርቡ የሚችሉ መሆኑ እና እየቀረቡ ያሉ መሆኑ ሊታወቅ ይገባል።

⁵ Ahmad Hasan, *The Sources of "Fiqh": A General Survey*, 29(2) ISLAMIC STUDIES, 114 (Summer 1990) በራዕያዊ የሸሪዓ ምንጮች ማለትም በቁርአንና ሱናሕ የሕግ ምንጮች ምንነትና መገለጫዎች ላይ ማብራሪያ ለማግኘት አልዩ አባተ ይማም፣ ቀዳሚው የሸሪዓ ሕግ ምንጭ፣ 2 HAWASSA UNIVERSITY JOURNAL OF LAW (July, 2018), እንዲሁም አልዩ አባተ ይማም፣ ሱናሕ፡- ሁለተኛው የሸሪዓ ሕግ ምንጭ፣ 3 HAWASSA UNIVERSITY JOURNAL OF LAW, (July, 2019) ያንብቡ።

ሊቃውንት የተቀረጹ ለሕግ ምርምር (ኢጅቲላይ) መንደርደሪያና ለዝርዝር ሕጎች ምንጭ የሆኑ ጥቅል የሕግ መርሆዎች ይገኛሉ። ከእነዚህ የኢጅቲላይ መርሆዎች መካከል ምስክርነት (ቂያስ/analogy)፣ የሕዝብ ጥቅም (መስላሃት/Public Interest)፣ ከምንጭ ማድረቅ (ሰድ አዝ-ዘራኢዕ/ Blocking the Means)፣ ርትዕ (ኢስቲህሳን/Equity) ወዘተ.. ይገኙበታል።⁶

የዚህ ጽሁፍ ዓላማ እነዚህን የኢጅቲላይ ንድፈ-ሐሳቦች መተንተን ሳይሆን⁷ አመክንዮአዊ ሸሪዓ ምርምር ለማድረግ አስፈላጊ የሆኑ በሊቃውንት የዳበሩ ዘዴያዊ መርሆዎችና የአፈጻጸም ሥነ-ሥርዓት እና የምርምር እርከኖችን ማብራራት ነው። በተጨማሪም በኢጅቲላይ ከጥንት በሸሪዓ የሕግ ት/ቤቶች እና ሊቃውንት (ሙጅተሒዳን) የነበረው እድገት እንደተጠበቀ ሆኖ ከ19^{ኛው} ክ/ዘመን ወዲህ ምሁራዊ የእሳቤ ንቅናቄና ተሃድሶ በተመዘገበባቸው ባለፉት ሁለት ምዕተ-ዓመታት ውስጥ የታዩ ቁልፍ እድገቶች ያስቃኛል።

ለ. የኢጅቲላይ ዘዴ እና ሥነ-ሥርዓት

በሸሪዓ ሕግ እድገት ውስጥ ኢጅቲላይን የሚመሩ መርሆዎችን መዘርጋት ያስፈለገበትን ጊዜ ስናይ ከነቢዩ ሕልፈት በኋላ ባልደረባቸው (ሶሃቢዩን) ለአንድ ጉዳይ ሸሪዓዊ መፍትሔ ለመስጠት በቀጥታ ከምንጮች ያጠቅሱ እንደነበርና እንዲሁም የሕብረተሰብ ጥቅም (መስላሃትን) መሠረት ያደርጉ እንደነበር የሸሪዓ የሕግ ታሪክ ያስረዳል። በዚህ የምንጮች የሕግ አወሳሰድ እና መስላሃትን ግምት ውስጥ ለማስገባት ረገድ ከግላዊ ኢጅቲላይ ይልቅ በምክክር (ሹራ) ወይም በባልደረቦች የጋራ ምክክር (ኢጅማዕ) አማካይነት ቀዳሚና ሰፊ ድርሻ ነበረው። ከባልደረቦች በኋላ የመጣው የተከታዮች (ታቢዑን) ትውልድ የነበረውን ሶሃቢዩን አሻራ ያስቀጠሉ እና በተለይ ደግሞ በኡመያድ አገዛዝ ወቅት የሙስሊም የግዛት መስፋፋት ተከትሎ የውጪ አገዛዞች ከነበራቸው ተጽእኖ እና የተለያዩ እሳቤ ያላቸው ቡድኖችና አንጃዎች እንዲሁም ምሁራዊ ብቃታቸው አጠያያቂ የሆኑና ግላዊ እይታ የሚያንጸባርቁ ግለሰቦች በመነሳታቸው ምክንያት የሙስሊሞች አንድነትና የሸሪዓ ተዓማኒነት አደጋ ላይ በመውደቁ የተነሳ ከቀዳሚ ምንጮችና ተጨባጭ እውነታዎች ላይ በመመርኮዝ የሚደረግ ማንኛውም ምርምር (ኢጅቲላይ) ራሱን የቻለ ዘዴና መመሪያ ሊበጅለት እንደሚገባ የዘመኑ ዑላማን ያመኑበት በመሆኑ ሥነ-ሥርዓቱን የሚዘረጉ ሐሳቦች በምሁራን መካከል መንሸራሸር እና የድርሰናቶቻቸውም ዋናኛ ትኩረት ለመሆን ችለዋል።⁸

የኢጅቲላይ መርሆዎችን በመለየት ምሁራዊ ጥረት ላይ ተቃውሟቸውን በመግለጽ ለየትኛውም ጥያቄ ምላሹን በቁርአን ወይም በሀዲስ ውስጥ ከመፈለግ ባሻገር ሌላ ምክንያታዊ የሕግ ምርምርን ያወግዙ የነበሩ የሀዲስ አራማጆች (አሕል አል-ሀዲስ) የተሰኘ የሊቃውንት ስብስብ ተነስተው የነበረ ቢሆንም በተቃራኒው ደግሞ እንደ ሀንፊዎች ያሉ አሕል አረ-ራሕይ (የእሳቤ/አመክንዮ አራማጆች) ደግሞ ለዘመን አመጣሽ ጥያቄዎች በምንጮች ቀጥተኛ ሽፋን ያላገኙ ሲሆን አመክንዮን እና ዓላማን መሠረት ያደረገ ምርምር ማድረግን መርጠዋል፤ በውጤቱም ለአሕል አል-ፈቅሕ እድገት መሠረቱን ጥለዋል።⁹

ከኢጅቲላይ ዘዴዎች/መርሆዎች መካከል ቀዳሚውና በሀንፊ መዝሐብ የተለየው መርሆ ቂያስ (ምስክርነት አመክንዮ) ነበር። ቂያስ ማለት አንድ ቀድሞ የወጣ ሕግ የተደነገገበትን ምክንያት (ዒላሕ) በመለየት ተመሳሳይ ምክንያት ተፈጻሚ ለሚደረግባቸው አዳዲስ ጥያቄዎች ላይ ነባር ድንጋጌ ገዢ እና ተፈጻሚ እንዲሆን የማድረግ ዘዴ ነው። በሌላ አገላለጽ አዲሶቹ ጭብጦች ቀድመው በቁርአን ወይም በሱናሕ ውስጥ ከተካተቱት ሕጎች የድንጋጌ ምክንያት (ዒላሕ) ጋር የሚመሳሰል ከሆነ ሕጉ አዲሶቹን ጉዳዮችንም እንዲሸፍን ማድረግ ነው። ለምሳሌ በሀዲስ እንደተደነገገው ሚችን የገደለ ወራሽ ከወራሽነቱ ይነቀላል፤ የዚህ ድንጋጌ ዒላሕ አንድ ወራሽ በፈጸመው ወንጀል ድርጊት ሊቀጥ እንጂ ተጠቃሚ ሊሆን አይገባም የሚል ሐሳብ ያዘለ ነው። ድንጋጌው የሕግ (የዝምድና) ወራሾችን የሚመለከት በመሆኑ አንድ ኑዛዜ ተቀባይ ኑዛዜ ሰጪውን የገደለ እንደሆነ ከውርሱ መካፈል ይችላል፤ ለሚለው ፈርዕ

⁶ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 115.
⁷ በኢጅቲላይ ምንነት፣ መገለጫዎች እና ሸሪዓዊ የምንጭነት ድርሻ ላይ መሠረታዊ ግንዛቤ ለመጨበጥ፣ አልዩ አባተ ይማም፣ ሦስተኛው የሸሪዓ ምንጭ፣ አመክንዮአዊ የሕግ ምርምር (ኢጅቲላይ)፡- ምንነቱና መገለጫዎቹ፣ JIMMA UNIVERSITY JOURNAL OF LAW, Vol. 11, December 2019. ይመለከታል።
⁸ MOHAMMAD HASHIM KAMALI, SHARIA LAW: AN INTRODUCTION, 166 (Oxford: Oneworld Publications, 2008).
⁹ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 167.

(ልዩ ጭብጥ) ለሕግ ወራሾች ተፈጻሚ የሚሆነው የሱናዥ ድንጋጌ በተመሳሳይ ለኑዛዜ ወራሾችም ተፈጻሚ ሊሆን ይገባል፤ የሀዲስ ድንጋጌ ዲላቸ ለአዲስ ጭብጥም ቀጥተኛ አግባብነት ያለው በመሆኑ ነው።

በቀያሽ አጠቃቀም ላይ አከራካሪ የነበረው የሕጎችን ድንጋጌ ምክንያት (ዲላቸ) መለየት ላይ ነበር። በተለይ ደግሞ በነባሩ ሕግ የተለየው ዲላቸ ከአዲሱ ጉዳይ ጋር ተመሳሳይነት ብቻ ያለውን እና አንድ አይነት የሚባል ባልሆነ ጊዜ ይበልጥ አወዘጋቢ ይሆናል። አንድን ድንጋጌ ለአንድ ዓይነት ጉዳዮች ተፈጻሚ ማድረግ የሚያስነቅፍ ባይሆንም አንድን ድንጋጌ አንድ ላልሆኑ ግን ተመሳሳይነት ላላቸው ጉዳዮች ተፈጻሚ ማድረግ አንዳንድ ጊዜ ያልተፈለገ ውጤትን ሊያስከትል ስለሚችል ለዚህ መፍትሔ ይሆን ዘንድ የሀገሪቱ መዝሐብ ሌላ የኢጅቲሓድ መርህ ለመቅረጽ ተገደዋል፤ ይኸውም ኢስቲህሳን (ርጥዕ) ነው።¹⁰ በኢስቲህሳን የሕግ ፍልስፍና መሠረት አንድን ድንጋጌ ለተመሳሳይ ጉዳዮች ተፈጻሚ ማድረግ ተገቢ ቢሆንም እንደ ጉዳዮቹ ልዩ ሁኔታ ግን ሕጉን ተፈጻሚ ማድረግ አስከፊ ውጤትን የሚፈጥር እና የሕጉንም ዓላማ የማያሳካ ሲሆን በርጥዕ እሴቱን የሕጉ አፈጻጸም ቅርጽ ሊቀየር ይችላል የሚል ጽንሰ-ሐሳብ ያዘለ ነው።¹¹ በሌላ በኩል አሽ-ሻፊዲ የቀያሽ ቀንደኛ ደጋፊ ቢሆኑም፣ ኢስቲህሳን ግን ሙሉ በሙሉ ውድቅ አድርገውታል። ለዚህም ምክንያታቸው ሕግ በርጥዕ ስም እንዳይፈጸም የሚደረግ ወይም አፈጻጸሙ የሚለወጥ ከሆነ ሕግ ለግላዊ አስተያየት ተገዢ እንዲሆንና ለዘፈቀደኝነት ተጋላጭ እንዲሆን የሚያደርገው በመሆኑ ነው። የሻፊዲ ነቀፌታ ሕግ ቢወጣም ዋናው አተረጓጎሙና አፈጻጸሙ ነው የሚያስብል አፍራሽ ሥርዓትን ይዘረጋል ከሚል ሥጋት የመነጨ ነው።¹²

ሌላው የኢጅቲሓድ መነሻ መርህ (የሕዝብን ጥቅም ማስቀደም (ኢስቲሳላት/መስላሃት) ነው። ይህን የእሳቤ መስመር ግንባር-ቀደም የሚባሉት የሸሪዓ ሕግ ት/ቤቶች የተቀበሉት ቢሆንም በቀዳሚ ምንጮች ውስጥ ያሉ የሸሪዓ ሕጎችን በመተርጎም ሆነ አዲስ ሕጎችን በመቅረጽ ረገድ መርሁን ያለገደብ የተቀበሉትና ተግባራዊ ያደረጉት ኢማም ማሊክ በመሆናቸው የመስላሃት ንደፈ-ሐሳብ ባለቤት የማሊኪ ት/ቤት እንደሆነ ተደርጎ ይወሰዳል።¹³ የማሊኪዎች ሌላው አበርክቶ ስድ አዝ-ዘራኢዕ (ከምንጭ ማድረቅ) ነው፤ በዚህ የሕግ ንድፈ-ሐሳብ መሰረት ሕጋዊ ድርጊትን በመታከክ ሕገ-ወጥ ውጤትን ለማስገኘት የሚደረግ አካሄድን ማስወገድ ነው። በሌላ አገላለጽ በሕግ ስም ሕገ-ወጥ ውጤት ወይም ጥቅም ለማስገኘት የሚከፈትን በር ቀድሞ መዝጋት ገና ውጤቱ ግዙፋዊ ሳይሆን በእንጭጭ መቅጫት ማለት ነው።¹⁴

የሻፊዲ ት/ቤት ደግሞ የኢስቲሳላት(የቀጣይነት ግምት) የሕግ መርህን አበርክቷል። በዚህ ንድፈ-ሐሳብ መሠረት ሕግ አመክንዮና ፍሬ-ነገሮች መለወጣቸው እስካልተረጋገጠ ድረስ ጸንተው እንዳሉ ይቆጠራል የሚል ነው።¹⁵ ኢስቲሳላት ለውጥ ባልተረጋገጠበት ሁኔታ የነበረው እንዳለ እንደቀጠለ ይቆጠራል በማለት ሕግና የፍርድ ውሳኔዎች በብዛት ዘንድ ተገማች እንዲሆኑ ያስችላል። ለምሳሌ ያህል እንደ ጥፋተኛ ያለመቆጠር ግምት በጥፋተኝነት ማስረጃ እስካልተሻረ ድረስ ሁልጊዜም እንዳለ የሚገመት ነው። በተጨማሪም ፍቁድነት (ኢባሀት) ጽንሰ-ሐሳባዊ መሠረቱን ያገኘው ከዚህ ከኢስቲሳላት መርህ ነው። ይኸውም ሰው በግል ምርጫውም ሆነ በሕብረተሰባዊ አኗኗሩና ባህሉ ፍትሐዊና የሚጠቅመውን (ዐድል ወ ኢህሳን) ይከተላል፤ ይተገብራል ተብሎ ይታሰባል። የሰው የምክንያታዊነትና የሚዛናዊነት አቅም ከፍተኛ ሸሪዓዊ እውቅናና አጽንኦት የተሰጠው መሆኑን መሠረት በማድረግ ማንኛውም በሸሪዓ ተለይቶ ያልተከለከለ ነገር ሁሉ የተፈቀደ መሆኑ የሰው ተፈጥሯዊ የፍትሕ አስተሳሰብና ያልተዛነፈ የሕሊና ሚዛን ሳይቋረጥ የሚቀጥል መሆኑን የሚያመለክት ነው። በአካባቢያዊ ተጽእኖዎችና በባዕድ አስተሳሰቦች ከመስመር የሚወጣ ሆኖ ሲገኝ ደግሞ ሸሪዓ ወደ ነበረበት እንዲመለስ በማድረግ ሰብዓዊ-ተፈጥሯዊ ፍትሕና ርጥዕ ቀጣይነታቸው እንዲረጋገጥ የሚያደርግ መርህ ነው።¹⁶

¹⁰ Ahmad Hasan, *The Principle of Istihsan In Islamic Jurisprudence*, 16(4) ISLAMIC STUDIES, 347(1977).
¹¹ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 347.
¹² ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 359.
¹³ Felicitas Opwis, *Maṣlaḥa in Contemporary Islamic Legal Theory*, 12(2) ISLAMIC LAW AND SOCIETY, 188 (2005).
¹⁴ አልዩ አባተ ይማም፣ የሸሪዓ እድገትና ቀዳሚ የሕግ ትምህርት ቤቶች፣ ከኢትዮጵያዊ ምልክታዎች ጋር፣ 8 HARAMAYA LAW REVIEW, 77-78 (2019).
¹⁵ KAMALI, SHARIA LAW, ግርጌ ማስታወሻ 8, ገጽ 168.
¹⁶ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 168-169.

ከላይ በአጭሩ የተወሰኑት የተለያዩ የሕግ ንደፈ-ሐሳቦች በመዝገብ ሊቃውንት ሲለዩ የራሳቸውን ጽንሰ-ሐሳብና ሥነ-ሥርዓት ያዘሉ በመሆናቸው በሽሪዓ ሕግ እድገት ከታሪኩን ዘመን ጀምሮ ለተስተዋለው ሥርዓት-የለሽ ሽሪዓዊ የሕግ ምርምር (ኢጅቲላድ) ወጥ ማዕቀፍ የሚዘረጉ ናቸው። የኢጅቲላድ መርሆዎች ከሚያጋጥሙ አዳዲስ የሕግ ጭብጮች አኳያ እንደአግባብነታቸው የኢጅቲላድ መንደርደሪያ ይሆናሉ። እንዲሁም ዝርዝር የሕግ አመክንዮና የትንታኔ ሂደቱን ይመራሉ፤ ይቆጣጠራሉ። መርሆዎቹ በራሳቸው ከቀዳሚ የሽሪዓ ምንጮች የተቀሰሙ በመሆናቸውና የእነዚህ ምንጮች የሕግ ፍልስፍና ማዕዘናት በመሆናቸው በእነዚህ ቀኖናዎች ላይ በመመርኮዝ ለአዳዲስ የሕግ ጭብጦች መፍትሔ በመሆን የሚቀረጹ ዝርዝር የሕግ ድንጋጌዎች (አህካም) ከጠቅላላ የሽሪዓ ዓላማዎች ጋር እንዲጣጣሙ እና እንዲያሳኩ ያደርጋሉ።¹⁷

አጠቃላይ የኢጅቲላድ ሥነ-ሥርዓቱን ለማሳየት ያህል ከላይ በተዘዋዋሪ መልኩ እንደተወሰደው በየትኛውም ጊዜ እና ሁኔታ ላይ እንደ ጭብጥ (ፈረዕ) ሆኖ የሚነሳ የሕግ ጥያቄ ሁሉ ግልጽና ልዩ ድንጋጌ (ነስ) አርፎበት ከሆነ በመጀመሪያ ከቁርአን እና ከሱራሕ ሊፈተሽ ይገባል። ይህ በሌለበት ጉዳዩን በተዘዋዋሪ የሚዳስስ ወይም አጠቃላይ ፍንጭ የሚሰጥ ድንጋጌ ቢኖር የሽሪዓ የአተረጓጎም ደንቦችን ተፈጻሚ በማድረግ ለአዲሱ ጭብጥ ተስማሚ ድንጋጌ ይቀረጻል። ጭብጡን በየትኛውም አኳኋን የሚመለከት ልዩ ድንጋጌ በቁርአን ወይም በሱራሕ የሌለ እንደሆነ ከዓላማ (ዲላሕ) አኳያ ከተያዘው ጭብጥ ጋር የሚመሳሰል ነገር ድንጋጌ ያለ እንደሆነ በቂያስ አማካይነት ነገሩ ድንጋጌ በአዲሱ ጉዳይ ላይ ተፈጻሚ ይደረጋል። ተያያዥ የሽሪዓ ምንጮችን አቀናጅቶ በመተንተን ሂደት ላይ ግጭት ቢያጋጥም በሱራሕ ሊቃውንት የዳበረውን የሽሪዓ አተረጓጎም ዘዴዎች በተለይ የግጭት አፈታትና የአስረጅ ምርጫ (ተዓሩድ ወ ተርጂክ) ደንቦችን ተፈጻሚ በማድረግ ማስታረቅ ወይም ጠንካራና አሳማኝ የሆነው አስረጅ ሊመረጥ ይገባል።¹⁸

ለተነሳሳው ጭብጥ ከላይ በተቀመጠው መሠረት የሕግ መፍትሔ ሊበጅለት ካልቻለ ኢጅቲላድ ከትርጉም ሚናው በዘለለ እንደ ኢስቲሳሎት (የሕዝብ ጥቅም) ኢስተቲህሳን (ርትዕ) ሰድ አዝ-ዘራኢዕ (ከምንጭ ማድረቅ) ከመሳሰሉ ኃሊዮቶች መካከል ለጭብጡ የሕግ እልባት ለመስጠት ይበልጥ ተስማሚ የሆነው ተመርጦ ለሕግ አወጣጥ መነሻ ይደረጋል።¹⁹ በጠቃላይ ግልጽ የሱራሕ መፍትሔ በሌለበት ፈረዕ ላይ የኢጅቲላድ ሥርዓቱ የሚኖረው ከጭብጡ ጋር ተዛማጅነት ያላቸውን አስረጂዎች በመተንተን ከምንጮች ላይ ድንጋጌዎችን መቅሰም (ኢስቲንገጥ/Deduction) ሲሆን ይህ አይነቱ የሕግ ምርምር አብራሪ/ተንታኝ ኢጅቲላድ (ኢጅቲላድ ቢያኒ) ይባላል። በቁርአን ወይም በሱራሕ ውስጥ ስለጭብጡ ምንም ፍንጭ የሌለ ከሆነ ደግሞ ከአዲሱ ጭብጥ ጋር የዓላማ ተመሳሳይነት ያለው ነገር ድንጋጌ ተለይቶ የአጠቃላይ የሽሪዓ ዓላማዎችን በማይቃረን አኳኋን ተፈጻሚ ይደረጋል፤ ይህ አይነቱ ኢጅቲላድ ምስስሏዊ ኢጅቲላድ (ኢጅቲላድ ቂያሲ) ይባላል።²⁰

ምንም እንኳን ኢጅቲላድ እንደ ሻፊዒ አተያይ በቂያስ ላይ የተወሰነ ቢሆንም ብዙኃኑ ዑላማ እግን ቂያስ ማድረግ የማይቻልበት ጉዳይ ካጋጠመ ሌሎች እንደ ኢስቲሳሎት ያሉ መርሆዎች መንደርደሪያ ሊደረጉ (ኢጅቲላድ ኢስቲሳሎት) እና የሽሪዓ ድንጋጌዎችና ፍርዶች ሊሰጡ እንደሚገባ ይስማማሉ።²¹ ኢጅቲላድ በማድረግ ሒደት ውስጥ በተያዘው ጭብጥ ላይ ሌሎች መዝገቦችና የሽሪዓ ሊቃውንት (ሙጀተሊዳን) የደረሱበት የጋራ ወይም የግል የሕግ ድምዳሜ ካለ የምርምሩ አካል ሊደረግ የሚገባ መሆኑን ለተመራማሪው ወሳኝና አቋምን እስከማስቀየር የሚደርሱ ምልክታዎች የሚገኝበት የካበተ የእውቀት አሻራ ያለ መሆኑ አያጠራጥርም።²² ከዚህ ሁሉ በኋላ ለጉዳዩ መፍትሔ የሚሆን መነሻ ሐሳብ በሌለበት ጊዜ፣ ሰው በተፈጥሮው ነጻ ሆኖ የተፈጠረ ከመሆኑና አሳሪ ሕግ ወይም የውል ስምምነት በሌለበት ሰብዓዊ ነጻ ምርጫ (አል-በራአሕ አል-አስሊያሕ) የተረጋገጠ መሆኑን መሠረት በማድረግ ለግለሰብ (ሙክላፍ) ምርጫ ሊተው የሚችልበት የመጨረሻ አማራጭ ይገኛል። በመጨረሻም በጭብጡ ላይ

¹⁷ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 169.
¹⁸ MOHAMMAD HASHIM KAMALI, PRINCIPLES OF ISLAMIC JURISPRUDENCE, 379-380 (Cambridge: The Islamic Texts Society, 1991).
¹⁹ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 379.
²⁰ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 380.
²¹ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 379-380.
²² ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 380.

የሚደረገው ኢጅቲሓዊዎርምር የዎጂብ(አስገዳጅ) ሀራም(ክልክል) መክሩሕ(የተጠላ) መንዲብ(የተወደደ) ወይም ፍቁድነት (ኢባሃሕ) የድንጋጌ ቅርጽ ይዞ ይደመደማል።²³

በምርምር ሂደትም ላይ በተለይም የአተረጓጎም ደንቦችን ተፈጻሚ በማድረግና በጥቅል መርሆዎች ላይ በመመርኮዝ ልዩ ድንጋጌ ላይ በመድረስ ሂደት ላይ፣ ከቃል በቃል የሕግ አረዳድ ይልቅ ጠቅላላ የሽሪዓ ዓላማዎችና ግቦች (መቃሲድ አሹ-ሸሪዓሕ) እውን የሚሆኑበትን አተረጓጎም መከተል አስፈላጊ መሆኑ ሊሰመርበት ይገባል።²⁴ በተጨማሪም የሽሪዓ ምንጮችን እርስ በርስ አስተሳስሮ በመተንተን ሒደት ውስጥ ተቃራኒዎች ቢያጋጥሙ የአስረጃዎችን ግጭት ለመፍታት የዳበሩ የአተረጓጎም ደንቦች (አጉ-ተዓሩድ በይን አል-አዲላሕ) ተፈጻሚ ሊደረጉ ይገባል።²⁵

በታቢዑን ዘመን የተነሱ የመዝሐብ መስራቾች እና ተማሪዎቻቸው (ኡሱሊዩን) ያረቀቁቸው የሕግ መርሆዎችን በአንድነት በማጥናት እርስ በርስ ያላቸውን ትስስርና የአስረጃነት ደረጃ በመመዘን አጠቃላይ የኢጅቲሓዊ ሥርዓቱን ከላይ በአጭሩ በተመለከተው አኳኋን የቀረጹት ታላቁ የሕግ ሊቅ ኢማም አሹ-ሸፊዒ መሆናቸው ሳይጠቀስ አይታለፍም፤ ከዚህ ሚናቸው አንጻር የሽሪዓ መሠረተ-ሐሳቦች (ኡሱል) መስራች እየተባሉ ይጠራሉ።²⁶

ሐ. የሙሀመድ እና የባልደረቦቻቸው ኢጅቲሓድ

እዚህ ላይ የሚነሳው መሠረታዊ ጥያቄ ነቢዩ ሙሀመድ የሚሰጧቸው ብይዖች በሙሉ በመለኮታዊ ራዕይ የተገለጹ ናቸው ወይስ እንደ አንድ ግለሰብ ሙጅተሒድ ወይም አመራር ግላዊ ኢጅቲሓድ ያደረጉ ነበር የሚለው ነው። ሙሀመድ በእምነት ወይም በሥነ-መለኮታዊ ጉዳዮች ላይ ሳይሆን በወቅታዊና ወታደራዊ ጉዳዮች ላይ የራሳቸውን የግል ሚዛንና አተያይ መሠረት በማድረግ የራዕይ (ወሀይ) አጀብ የሌለው ውሳኔና አመራር ያሳልፉ እንደነበር በብዙኃኑ ዑለማእ ዘንድ የታመነ ነው።²⁷ አሸዓሪዎች ሙዕተዚላዎች ዚሒሪዎች እና የሸፊዒ እና የሃንበሊ ሊቃውንት ደግሞ በሱራሕ አን-ነጅም (53:3) (መለኮታዊ ራዕይ ተገለጸለት ቢሆን እንጂ ከራሱ ፍላጎትና ልብ-ወለድ አይናገርም) የሚለውን አስረጅ ተመርኩዘው ሙሀመድ ከነቢይነት ደረጃቸው ውጪ በግል አስተያየታቸው (ኢጅቲሓድ) የተናገሩት ወይም የተገቡት ነገር የለም የሚል አቋም አላቸው።²⁸

²³ ዝኒ ከማሁ.
²⁴ አልዩ አባተ ይማም፣ የሽሪዓ ሕግ ዓላማዎች (መቃሲድ አሹ-ሸሪዓሕ)፣ 7(2) የባሕር ዳር ዩኒቨርሲቲ የሕግ መጽሔት፣ 274-275 (June 2017)።
²⁵ KAMALI, PRINCIPLES, ግርጌ ማስታወሻ 18, ገጽ 380.
²⁶ Mohd Daud Bakar, *The Origins of Islamic Jurisprudence (Usul al-Fiqh)*, 5(2) Intellectual Discourse, 123(1997).
²⁷ Mohamed Abdel-Khalek Omar, *Reasoning in Islamic Law: Part Two*, 12(4) ARAB LAW QUARTERLY, 371(1997). ከዚህ ነቢያዊ የኢጅቲሓድ ጽንሰ-ሐሳብ ወጥ አተያይ ጋር በተያያዘ፣ ከነቢዩ የተዘገቡ የሀዲስ ዘገባዎች በሦስት ምድቦች ተከፍለው ይታያሉ። መለኮታዊ ምንጭ እና ምሪት ያላቸው ነቢያዊ ንግግሮች እና ተግባራት። እነዚህ ዘገባዎች ሙሀመድ በነቢይነት ደረጃቸው ያስተላለፏቸው መልዕክቶች እና አረዓያ የሆኑባቸው የአስተሳሰብ እና የምግባር ተምሳሌቶችን የሚመለከቱ ናቸው። ይህን የሱናሕ ክፍል፣ እንደ አስገዳጅነት ደረጃቸው መከተል እና መተግበር ከሁሉም አማኝ የሚጠበቅ ነው። ሙሀመድ በፖለቲካ አመራርነታቸው በተለያዩ ማህረሰባዊ እና ወታደራዊ ጉዳዮች ላይ የሰጧቸው ወቅታዊ እና አውዳዊ ውሳኔዎች ሁለተኛውን የሱናሕ ክፍል ይይዛሉ። እነዚህ ውሳኔዎች መከተል እና መፈጸም የሁኔታዎች መመሳሰልና እና ውሳኔው የተሰጠበትን አውድ የተከተለ እስከሆነ ድረስ መከተል ተመራጭ ቢሆንም ሙሀመድ በነቢይነት ሳይሆን በአመራርነታቸው፣ የግል ኢጅቲሓድ በማድረግ የደረሱባቸው ድምዳሜዎች እና አካባቢያዊ ምዘናዎች በመሆናቸው በየትኛውም ቅርጽ ቢሆን አስገዳጅነት የሌላቸው መሆኑን፣ በአማራጭነት ታሰቢ ሊደረጉ የሚገቡ የኢጅቲሓድ አስተያየቶች በመሆናቸው፣ ከነቢያዊ ዘገባዎች ጋር ተቀላቅለው በሀዲሶች ይተላለፉ እንጂ እንደመጀመሪያው አይነት ሱናዎች አስገዳጅነት የሌላቸው መሆኑን መረዳት ያስፈልጋል። ሙሀመድ እንደ ማንኛውም ግለሰብ ሁሉ የራሳቸው የግል ሕይወት ዝንባሌ እና ምርጫ ያላቸው በመሆኑ በግል ሕይወታቸው ያከናወኗቸው ተግባራት በሙሉ ነቢያዊ ወይም ኢጅቲሓዊ ፋይዳ የሌለው መሆኑን ይገነዘባል። ግልጽ ትዕዛዝ ወይም ክልከላ ያልተሰጠባቸው እንዲሁ አመጋገባቸውን የቀለም ምርጫቸውን አለባቸው ወዘተ.. የሚዘገቡ ሀዲሶች በሙሉ የሱናሕ ወይም ሃይማኖታዊ ፋይዳ የሌላቸው መሆኑን መረዳት ያስፈልጋል። (አልዩ አባተ፣ ሱናሕ- ሁለተኛው የሽሪዓ ሕግ ምንጭ፣ 3 HAWASSA UNIVERSITY JOURNAL OF LAW, 157-160 (July, 2019)).
²⁸ KAMALI, PRINCIPLES, ግርጌ ማስታወሻ 18, ገጽ 381. በእነዚህ ምሁራን አተያይ ደግሞ የሀዲስ ዘገባዎችን በሦስት መመደብና የተለያዩ የአስረጃነት ፋይዳ መስጠት ተቀባይነት የለውም። ማንኛውም ተዓማኒ የሆነ ዘገባ የትኛውም የሙሀመድ እንቅስቃሴ ሙሉ ነቢያዊ እና መለኮታዊ አመራርነት የተላበሰ ነው የሚል አቋም አላቸው።

እንደ ብዙዎች ዑላማ እንደ ደግሞ ሙሀመድ ባልደረቦቻቸውና ጠቅላላው አማኝ ማህበረሰብ በቁርአን አንቀጾች ላይ እንዲሁም በዙሪያው ባለው ፍጥረት-ዓለም ላይ እንዲያስተኩስ እንዲመራመር ቁርአናዊ ጉንጎታ መደረጉ ሙሀመድና ባልደረቦቻቸው በሚያጋጥሟቸው ዓለማዊ ጉዳዮች ላይ ሁልጊዜም መለኮታዊ ራዕይ መጠበቅ እንደሌለባቸው እና የራሳቸውን አካሄድ መከተል እንደሚገባቸው ያስገነዝባል። በአስረጂነት የቀረበውን የምዕራፍ አን-ነጅምን አንቀጽ በተመለከተ አንቀጽ የቁርአንን ፍጹም መለኮታዊነት የሚገልጽ መሆኑን በተለይ (ይህ (ሐው) የሚለው ተውላጠ ስም ቁርአንን የሚወክል በመሆኑ ሙሀመድ ቁርአን ብሎ የራሱን እሳቤ እንደሚያናገር የሚያረጋግጥ ነው። በተጨማሪም አንቀጽ የወረደበትን ከባቢያዊ ሁኔታ (ሸእን አጉ-ኦሐል) ስንመለከት የመከላከል ከሃዲያን ቁርአን የራሱ የሙሀመድ ፈጠራ ነው አምላክ ያወረደው አይደልም እያሉ በሚያስተባብሉበት ወቅት ምላሽ በመሆን የወረደ አንቀጽ መሆኑ አንቀጽ ስለቁርአን መለኮታዊ ቃልነት የሚገልጽ እንጂ ሁሉም የሙሀመድ ንግግሮችና ተግባራት በወህይ የተመሩ ናቸው ለማለት እንዳልሆነ አብዛህኞቹ ምሁራን ያስረዳሉ።²⁹ በተያዘው ጭብጥ ላይ ከሚቀርቡ ሐሳባዊ መከራከሪያዎች ሌላ፣ ሙሀመድ በመሪነታቸው በተግባር ይገጥሟቸው የነበሩ ችግሮችን ለመፍታት ከግል ውሳኔያቸውና ከባልደረቦቻቸው ጋር ባደረጓቸው ምክክሮች ውስጥ ምስሰሎአዊ አመክንዮና ኢጅቲሐድን በተጨማሪም የተገባሩ መሆኑን በግልጽ የሚያመለክቱ በርካታ አጋጣሚዎችን ይጠቅሳሉ። ለምሳሌ ከበድር ጦርነት በኋላ በሙስሊሞች እጅ የወደቁ ምርኮኞችን በተመለከተ ሙሀመድ ከጓደኞቻቸው ጋር ምክክር አድርገው የአቡ-በክርን ሐሳብ ተቀብለው ተፈጻሚ ማድረጋቸው ከነቢይነት ሚናቸው በተጨማሪ እንደ አመራር ኢጅቲሐድ የሚያደርጉ ለመሆኑ አንድ አብነት ነው። በዚህ ሁኔታ ላይ የተወሰደው እርምጃ የተሳሳተ መሆኑን የሚገልጽ ቁርአናዊ አንቀጽ መውረዱ ደግሞ ውሳኔው ከመነሻውም ከኢጅቲሐድ የመነጨ መሆኑን ያረጋግጣል። በሌላ በኩል ከተቡክ ዘመቻ በኋላ በዘመቻው ያልተካፈሉ የመዲና ነዋሪዎች ያልተሳተፉበትን ምክንያት ወደ ነቢዩ ዘንድ እየመጡ ሲገልጹ ነቢዩም ምክንያታቸውን መቀበላቸውና ይቅር ማለታቸው በግል ግምገማቸው የያዙት ኢጅቲሐዳዊ አቋም መሆኑን በሚያስረዳ ሁኔታ ነቢዩ የተከተሉት ፖሊሲ ስህተት መሆኑን የሚያስገነዝቡ የቁርአን አንቀጾች ወርደዋል።³⁰ ሙሀመድ ከነቢይነት ሚናቸው በተጨማሪ ኢጅቲሐድ ያደርጉ የነበረ መሆኑን ሀዲሳዊ ማስረጃዎችም ሊጠቀሱ ይችላሉ፤ ከእነዚህም መካከል በግንባር ቀደምት የሚጠቀሰው እኔ (ሙሀመድ) ራዕይ ያልተገለጸልኝ ከሆነ የግል እይታዬን (ረእይ) መሠረት በማድረግ እፈርዳለሁ፤ እንዳሉ የሚዘግቡ ሀዲሳ ነው።³¹

በተመሳሳይ መልኩ ባልደረቦችም ቢሆኑ ሙሀመድ በሕይወት በነበሩባቸው ጊዜያት በተለይ ደግሞ ከቦታ ርቀት አኳያም ሆነ በሌሎች ምክንያቶች ሁሉንም ጉዳዮች ለነቢዩ ማቅረብ በማይቻልባቸው አጋጣሚዎች ላይ ሁሉ ከሙሀመድ ራዕያዊ ወይም ኢጅቲሐዳዊ አመራር ሳይጠብቁ የራሳቸውን የግል ኢጅቲሐድ በማድረግ ዳኝነት የሰጡ መሆኑን የሚያስረዱ ብዙ የሀዲሳዊ ዘገባዎች ይገኛሉ። ለምሳሌ ሙዐዝ ኢብን ጀበል ለየመን ክፍለ-ግዛት በዳኝነት ተሾሞ መላኩን የሚዘግቡ ሀዲሳ ሙስሊሞች ከጠላት ጋር በተፋጠጡበት ወቅት አጎራባች የበኑ ቁረይቲ አይሁዶች በሰላም አብሮ የመኖር ቃል-ኪዳናቸውን አፍርሰው ሙስሊም ሲቪል ነዋሪዎች ላይ ወታደራዊ ጥቃት መፈጸማቸውን ተከትሎ ነቢዩ ባሉበት በጉዳዩ ላይ ባልደረባቸው ሰዕድ ኢብን ሙዓዝ በሰጠው ውሳኔ መሠረት ወታደራዊ እርምጃ መውሰዳቸውን የሚዘግቡት ሀዲሳ ተጠቃሽ ናቸው።³²

መ. የኢጅቲሐድ/ሙጅቲሐድ እርከኖች

በ5ኛው ም.ሐ/11ኛው ም.ል ገደማ³³ በቀደመው የሽሪዓ እድገት ታሪክ ያልታየ የኢጅቲሐድ ወይም የሙጅቲሐድ ደረጃዎችና እርከኖች መውጣት ጀመሩ። ለመጀመሪያ ጊዜ ኢጅቲሐድን በሁለት ደረጃዎች የከፈሉት ሊቅ ኢማም አል-ገዛሊ ናቸው። ከዚያም በተከታዮች ዘመናት የተነሱ ምሁራን እርከኖቹን ወደ አምስት ከዚያም ወደ ሰባት አድርሰዋቸዋል። ከጊዜ በኋላ የኢጅቲሐድ እርከኖችን የማውጣት እድገቶች የመጡበት የጀርባ ምክንያት ሲታይ እንደ ቀደምት የመዝላገ መስራቾች ብቁ የሆነ፣ በቀጥታ ከሽሪዓ ምንጮች ላይ በመመርኮዝ የኢጅቲሐድ መርሆዎችን ወይም አዲስ የሕግ ድምዳሜዎች ላይ መድረስ የሚችል ተመራማሪ (ሙጅቲሐድ) የለም፤ ወይም (የኢጅቲሐድ በር

²⁹ ዝኒ ከማሁ.
³⁰ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 382; እንዲሁም ቁርአን፣ 9:43-49 ይመለከቷል።
³¹ ዝኒ ከማሁ.
³² Omar, Reasoning in Islamic Law, ግርጌ ማስታወሻ 26, ገጽ 371.
³³ ም.ሐ (ምዕተ-ሒጅራ)፣ ም.ል (ምዕተ-ልደት).

ተዘግቷል፤ ከሚል በወቅቱ የነገሰ እሳቤ የመነጨ ነው። ይህ እሳቤ በዘመኑ የሸሪዓ ሊቃውንት ከፍተኛ ነቀፌታ የቀረበበትና ለዓለም ሙስሊም ማህበረሰብ የእምነትና የሥልጣኔ መንጠፍ ዋነኛ መንስኤ እንደሆነ በጭፍን ተከታይነት ያልታሰረ ነጻ አመክንዮአዊ ምርምር እንደገና ሊያንሰራራ እንደሚገባና የቀዳሚው የባልደረቦችና የተከታዮች ትውልድ አካሄድ መከተል እንደሚገባ ያሳስባሉ።³⁴ በዚህ ክፍል የኢጅቲሒድ እርከኖች ሲዳሰሱ የኢጅቲሒድ በር ተዘግቷል በሚል እሳቤ ወይም በዚህ ዘመን መስራች ሙጅተሒድ መሆን የሚችል የለም፤ ወይም ከዚያ በታች ባሉት እርከኖች ስር ከተደለደሉ ሊቃውንት ውጭ ሌሎች ሊቃውንት የሙጅተሒድነት ሚና ሊኖራቸው አይችልም በሚል እሳቤ አይደለም፤ ይልቁንም እንደ እውነታ አንድ የሸሪዓ ሊቅ በሚያደርገው ምርምር ከሌሎች የመዝሐብና የግል ሊቃውንት አኳያ ሊኖረው የሚችለውን ሚና ለማመልከት ያህል መሆኑን ይገነዘባል። በመሆኑም ከሁለት ጀምሮ እስከ ሰባት የሙጅተሒድነት ሚናዎች በመስኩ ሊቃውንት የተዘረዘሩ ቢሆንም ተቀራራቢነት ያላቸውን በአንድነት ተጠቃለው እንደሚከተለው በሦስት የኢጅቲሒድ ደረጃዎች ስር ተዳሰዋል።³⁵

1. መስራች ሙጅተሒድ (ኢጅቲሒድ ፊ ሸርዕ)

በቁርአንና በሱናሕ ላይ በመመራመር የመጀመሪያ የሆነ የሕግ ድምዳሜ ላይ መድረስ ቀዳሚ/ኦርጂናል ኢጅቲሒድ (ኢጅቲሒድ ፊ ሸርዕ) ይባላል። ከሙሀመድ ባልደረቦች መካከል የጥልቅ እሳቤ ባለቤት የነበሩት ሊቆች እንዲሁም እነሱን ተከትለው የመጡት የተከታዮች (ታቢዑን) ዘመናት ሊቃውንት ነጻ አመክንዮን በመጠቀም፣ ከእነሱ በኋላ ከተቋቋሙት የመዝሐብ ማዕቀፍና መርሆዎች ስር ሳይሆኑ በግል የየራሳቸውን ምርምር በማድረግ የሕግ መርሆዎችና ድንጋጌዎች ላይ ይደርሱ ስለነበር በዚህ ምድብ ስር የሚመደቡ ናቸው። ለምሳሌ የአቡ-ሀጌፋ መምህር የሆኑት ኢብራሒም አንነኢ ሰዕድ ኢብን አል-ሙሰይብ የአራቱ መዝሐብ መስራቾች የሺዓ ኢማሚያ ሥርዓት መሪዎች የሆኑት ሙሀመድ አል-ባቂርና ልጃቸው ጆዕፈር አስ-ሲዳቅ አል-አውዛዒና ሌሎች መሰል ሊቃውንት መስራች ሙጅተሒዶች መሆናቸው ይታወቃል። እነዚህ ሙጅተሒዶች ዝርዝር የፊቅሕ ድንጋጌዎችን ለመቅረጽ ወይም ብይኖችን ለመስጠት እንደ መስላሃሕ ኢስቲህሳን ቂያስ ኢጅማዕ የመሳሰሉ የሕግ መሠረተ-ሐሳቦችን በመለየት ለተከታዩ ትውልድ እና ምሁራን የእውቀት መሠረት ዘርግተው አልፏል።³⁶

ከመዝሐቦች መመስረት በኋላ በ5^{ኛው} መቶ ዓ.ሐ ሙጅተሒድ ለመባል የተቀመጡት መስፈርቶች (ሹናጥ) በጣም ውስብስብና ከባድ ናቸው፤ ስለሆነም ኦርጂናል ሸሪዓዊ ምርምር ማድረግ የሚችል የለም የኢጅቲሒድ በር ተዘግቷል የሚል አቋም በሀገሪቱ ማለኪ እና ሻፊዒ ዑላማእ በኩል ተንጸባርቋል። ከመስራች ኢማሞች በኋላ ለሙጅተሒድነት ደረጃ ደርሰዋል ተብለው በሚጠቀሱ ሊቃውንት ላይ የተለያዩ የሙጅተሒድነት ምዘና አቋሞች ከግራና ቀኝ ተሰንዝረዋል። ከዚህ በተቃራኒ ደግሞ የሀንበሊ ምሁራን እና የሺዓ ኢማሚያ ሊቃውንት ኢጅቲሒድ በር ተዘግቷል የሚለውን ሐሳብ ነቅፈው ተከራክረዋል ከዚህ የተለየ አቋም ይዘዋል።³⁷ እነዚህና የክፍለ-ዘመኑ የኢስላም ሊቃውንት ደግሞ ሙጅተሒድነት ካለው ጥብቅ ቅድመ-ሁኔታዎች በመነሳት ካላፉት የሱሉል ምሁራን ሕልፈት በኋላ ሙጅተሒድ መሆን የሚችል የለም የሚለው ሐሳብ አንድምታ አንድም የሸሪዓ ሕግ ለብዘታኑ ትውልድ አግባብነት የሌለውና ጊዜው ያለፈበት ነው ማለት ነው። ወይም ደግሞ ከሺህ ዓመታት በፊት የተቀረጹ የሸሪዓ መርሆዎችና ሕጎች ምንም ማሻሻያ ወይም ጭማሪ ሳይደረግባቸው ለዘመኑ የሙስሊም ሕብረተሰብ እንደነበሩ ተፈጻሚ ይደረጋሉ ማለት ነው። በሁለቱም በኩል ቢሆን ምክንያታዊነት የጎደለው ነው። ሸሪዓ እስካለ ድረስ ኢጅቲሒድ በር ሊዘጋ አይችልም። ምክንያቱም የሸሪዓ ሕግ በዘመን ሳይገደብ ያለውን እና የወደፊቱን የሙስሊም ትውልድ ዘርፈ-ብዙ ግንኙነትን በሕግ ለመግዛት ይቻል ዘንድ ኢጅቲሒድ ቁልፍ መሳሪያ ነው።

ሙጅተሒድ መሆን የሚችል የለም የሚለው የተዛባ እይታ የመነጨው የኢጅቲሒድ መስፈርቶችን የሚያሟላ ሳይኖር ቀርቶ ሳይሆን ቀደም ባለው ክፍል አንደተብራራው ከኢጅቲሒድ ተከፋፋይነት ባህሪ አኳያ የተቀመጡት

³⁴ KAMALI, PRINCIPLES, ግርጌ ማስታወሻ 18, ገጽ 386.
³⁵ በሰባቱ የሙጅተሒድ እርከኖች ላይ ተናጠላዊ ማብራሪያ ለማግኘት የከማሊን Principles, ግርጌ ማስታወሻ 18, ገጽ. 386-389 ይመለከታል።
³⁶ KAMALI PRINCIPLES, ግርጌ ማስታወሻ 18, ገጽ 386.
³⁷ M. Şağhîr Hasan Ma'sûmi, *Ijtihād through Fourteen Centuries*, 21(4) ISLAMIC STUDIES, 62 (Winter 1982).

መስፈርቶች የተጋነኑና አላስፈላጊ ቅድመ-ሁኔታዎችን ያካተቱ በመሆኑ³⁸ የችግሩ ዋነኛ መንስኤ በቀድሞ የሱሴልና የፊቅሕ ምሁራን ላይ ጥገኛ የመሆንና የጭፍን ተከታይነት አስተሳሰብ (ተቅሊድ) እንደሆነ ያስገነዝባሉ።³⁹ ከሕግ መርሆዎችና ዝርዝር ድንጋጌዎች ባሻገር ኢጅቲሓድ በራሱ ምንድን ነው ሙጅተሒዶች እንዳንናቸው የሚሉት ጥያቄዎች በራሳቸው የወቅቱን ነባራዊ ሁኔታ መሠረት ያደረገ ትርጓሜና መስፈርት ሊቀመጥላቸው የሚገባ እንጂ በጥንታዊ ትርጓሜያቸው እንደጸኑ የሚቀጥሉበት ምንም ምክንያት የለም።

በተጨማሪም ኢጅቲሓድ ማድረግ የግል ወይም የማህበረሰቡ ግዴታ (ፈርድ ዐይኒ እና ከፋኢ) መሆኑ የማይታበል እስከሆነ ድረስ ይህ ግዴታ ሊፈጸም የሚችለው ደግሞ ኦርጂናል ኢጅቲሓድ ተቋርጧል ሲባል ሳይሆን በየዘመናቱ የሚነሱ ሊቃውንት ሽሪዓን ከወቅቱ የማህበረሰብ ሥልጣኔና እውነታዎች ጋር አጣጥመው ኢጅቲሓድ ማድረግ ሲቻል በመሆኑ የኢጅቲሓድ በር ሁልጊዜም ክፍት ነው በማለት ተከራክረዋል።⁴⁰ ሀንበሊዎች ከኢጅቲሓድ የቀጣይነት ባህሪ በተጨማሪ የትኛውም ዘመን (ዐስር) ወይም ትውልድ ሙጅተሒዶች ሳይነሳበት አይቀርም የሚል እይታ ያከሉ ሲሆን ሺዓዎች ደግሞ የኢማሚያ ሥርዓታቸውን መሠረት በማድረግ ኢጅቲሓድ በዋናነት በተመረጡ መሪዎቻቸው (ኢማሞቻ) አማካይነት የተከናወነ ሲሆን በእነሱ ምርምር ያልተሸፈኑ ጭብጦች በተነሱ ጊዜ ኢማሞቻቸው ካወጧቸው መርሆዎችና ድንጋጌዎች ጋር በማይቃረን አኳኋን ኢጅቲሓድ ሊደረግ እንደሚችል እና በጥቅሉ አመክንዮ ከቁርአንና

³⁸ KAMALI, PRINCIPLES, ግርጌ ማስታወሻ 18, ገጽ 377. አንድ የሽሪዓ ሊቅ ኢጅቲሓድ ለማድረግ በቅድሚያ ሊሟሉ ይገባል ተብለው በመስኩ ሥነ-ጽሁፍ የተለዩ መመዘኛዎች የሚከተሉት ናቸው:-

1. የቁርአን ጥናቶች (ዑሉም አል-ቁርአን):- የመኪይ እና መደኒ የቁርአን ምዕራፎችና አንቀጾች እውቀት፣ የቁርአን አረብኛ (Quranic Arabic) እውቀት በተለይ የቁርአን የሕግ ክፍል (ፊቅሕ አል-ቁርአን) የሽሪዓ የሕግ መሠረት በመሆኑ ለኢጅቲሓድ እጅግ ወሳኝ የቁርአን ሳይንሶች ክፍል ነው።
2. የሀዲስ ተዓማኒነት ምዘና ጥናት (ኡሱል አል-ሀዲስ):- የሕግ ይዘትና አንደኛው ያላቸው ሕግ-ነክ የሀዲስ ዘገባዎች (አሃዲስ አል-አሀዲስ) እንደ ቁርአንና ሕግ-ነክ አንቀጾች ሁሉ ለኢጅቲሓድ ተግባር ቀጥተኛ ግብዓት በመሆናቸው ሙጅተሒዶ በዚህ የሀዲስ ጥናት ክፍል ላይ ሰፊ ጥልቅ ግንዛቤ ሊኖረው ይገባል። የሀዲስ ዘገባዎች የተዓማኒነት ጥያቄ ሊነሳቸውና አንዳንዴም ሐሳብ ተቃርኖዎችን ሊያስተናግዱ ስለሚችሉ የተዓማኒነት መመዘኛዎች ዘዴዎችን በኡሱል አል-ሀዲስ (የሀዲስ ምዘና መሠረቶች ጥናት) ዘርፍ ስር በቂ ግንዛቤ ሊጨብጥ ይገባል።
3. የሽሪዓ ሕግጋት ጥናት (ፊቅሕ/ፍሩዕ):- በቁርአን ሱናሕና በቀደመው የመዘሊብና የሊቃውንት ኢጅቲሓድ የዳበረውን ሙጅተሒዶ ኢጅቲሓድ በሚያደርግበት ዘርፍ ላይ ያለውን ነባር ሽሪዓ ሕግ ማዕቀፍ ማወቅ፣ ለኢጅቲሓድ እጅግ ጠቃሚ ግብዓት ነው። ተመራማሪው ኢጅቲሓድ በሚያደርግበት ጉዳይ በቂ ሳይንሳዊ እውቀት ሊኖረው ይገባል። ይህ ባልሆነበት ሙጅተሒዶ ከሽሪዓ እውቀት ውጪ ሕግ በሚወጣበት የግንኙነት ዘርፍ ላይ ሳይንሳዊ እውቀት የሌለው ከሆነ የመስኩን ልሒቃን ምሁራዊ እገዛ ማግኘት የግድ ይሆናል። ስለዚህ በአንድ ዘርፍ ላይ ተገቢውን የሕግ ማዕቀፍ ለመዘርጋት ከነባሩ የፊቅሕ እውቀት በተጨማሪ የዘመኑን ማህበረሰብ ተጨባጭ ላይ ያለውን ሳይንሳዊ እውቀት የተንተሰራሰሩ ሕጎችን ለማስተዋወቅ አግባብነት ያለውን የሳይንስ መስክ በቅጡ ማወቅ አለባቸው ከመስኩ ምሁራን አስፈላጊውን እገዛ ማግኘት (የሕግጋት ኢጅቲሓድ - ኢጅቲሓድ ጀማሪ) የግድ ይላል።
4. የሽሪዓ መሠረተ-ሐሳቦች ጥናት (ኡሱል አል-ፊቅሕ):- ይህ የጥናት መስክ ማንኛውም ልሂቅ ሽሪዓዊ የሕግ ምርምር ለማድረግ ይችል ዘንድ ሙሉ በሙሉ ሊከናወኑ የሚገባ የእውቀት መስክ ነው። ምክንያቱም የኡሱል ትምህርት ዋነኛ ዓላማ ሽሪዓዊ የሕግ ምርምርን መምራትና መቆጣጠር በመሆኑ ያለ ኡሱል እውቀት ኢጅቲሓድ ማድረግ የማይታሰብና ለከባድ ሕጻድ የሚዳርግ ነው። የኡሱል ትምህርት ለሕግ ምርምር መንደርደሪያ የሆኑ ቁርአንና ወይም ሱናዊ የሕግ መርሆዎችን የሚያቀርብና የሚተነትን የቁርአንና የሱናሕ የሕግ ድንጋጌዎችን የአተረጓጎም ደንቦችን የሚዘረጋ ሲሆን እግረ-መንገዱን ከቋንቋም ሆነ ከሕግ ሙያዊ የአተረጓጎም መርሆዎች አማካይነት ኢጅቲሓዳዊ የሕግ ትንታኔ ከግል ስሜት ዘፈቀደኝነትና ወገንተኝነት እሳቤ በራቀ አኳኋን ገለልተኛና ምክንያታዊ በሆነ አቀራረብ እንዲፈጸም ያረጋግጣል። የኡሱል እውቀት አካል በመሆን ከጥቂት ዓመታት ወዲህ የክፍለ-ዘመኑን መምህራን ትኩረት እያገኘ የመጣው ርዕሰ-ጉዳይ የሽሪዓ ዓላማዎችና ግቦች (መቃሲድ አሽ-ሽሪዓሕ) ነው። ስለዚህ ኢጅቲሓድ ለማድረግ ስለኢጅቲሓድ ምንነት ሽሪዓዊ የአተረጓጎም ደንቦችና ለዝርዝር ሕግጋት (አሀዲስ) ላይ ለመድረስ መሠረት የሆኑ ሽሪዓዊ የሕግ ፍልስፍና መርሆዎችን በቅጡ መገንዘብ ተቀባይነት ያለው ውጤታማ ኢጅቲሓድ ለማድረግ ወሳኝ የብቁነት መስፈርት መሆኑን ይገነዘባል።
5. ቅንነት (ዓዳላሕ):- አንድ የሽሪዓ ከላይ በተጠቀሱት ኢስላማዊ የሕግና የሳይንስ መስኮችን ከማወቅ በተጨማሪ ግለሰቡ ኢጅቲሓድ ለማድረግ የተነሳው የሕግን መንፈስና ዓላማ ለማሳካት በኢጅቲሓድ አማካይነት እውነታንና ምክንያታዊነትን መሠረት በማድረግ አመለካከትንና ምግባርን ወደ ተሻለ አቅጣጫ ለመምራት መሆን ይኖርበታል። ከዚህ የቀናኢነት ሐሳብ የተለየ ግለሰባዊ ጥቅምን የሐሳብ የበላይነት ሃይማኖታዊ ወይም ቡድናዊ የበላይነት ለመጎናተፍ ከሆነ ምንም ያህል ሙጅተሒዶ በእውቀት የተከነ ቢሆንም የያዘው የተዛባ እስኪ የተሳሳተ ድምደሜ ላይ የሚያደርሰው በመሆኑ ይህ ሰው የሚያደርገው ኢጅቲሓድ ጽኑነት የሌለው ፍሬ-አልባ ድካም ነው። ስለዚህ ቀና እሳቤ ለምሁራዊ የሽሪዓ ምርምር ወሳኝ መመዘኛ መሆኑን ይገነዘባል። በእነዚህ መስፈርቶች ስር የሚነሱ ተዛማጅ ነጥቦችንና ሐተታ ለማግኘት የከማሊን, PRINCIPLES, ግርጌ ማስታወሻ 17, ገጽ 374-377 ይመለከታል።

³⁹ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 389-390.

⁴⁰ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 387-388.

ከሱናሽ በመቀጠል የሚገኝ የሸሪዓ አስረጅ መሆኑን ይቀበላሉ።⁴¹ የእነዚህን ሊቃውንትና ከዚያ በፊት የነበረውን የባልደረቦችን የታቢዑን የመዝላገ መስራቾችን አሻራ በማስቀጠል ኢጅቲላድ በሸሪዓ መስክ ብቻ ሳይሆን በየትኛውም የእውቀት መስክ ላይ ሊያንሰራራ የሚገባ መሆኑ የዘመኑ የኢስላም ሊቃውንት በትጋት እየሰሩበት ያለ እና ባለድርሻ አካላት በሙሉ የምሁራዊ ንቅናቄው አካል እንዲሆኑ ጥሪ እያቀረቡበት ያለ ቀዳሚ አጀንዳ ሆኗል። በመጨረሻም የኢጅቲላድ መንደርደሪያ ይሆኑ ዘንድ በመዝላገ መስራቾች የተቀመሩት እንደ ቂያሳና ሰድ-አገዝ ዘራኢዕ የመሳሰሉ የሕግ መርሆዎች ራሳቸው ወደፊት ለሚነሱ አዲስ ጭብጦች ላይ የሕግ መፍትሔ ለማበጀት የትንታኔ መነሻ ይሆኑ ዘንድ የተቀረጹ እንጂ መርሆዎቹ በንድፈ-ሐሳብነት ብቻ እንዲቀሩ አይደለም፤ ስለዚህ የእነዚህ የኢጅቲላድ ኃሊዮቶች (ንድፈ-ሐሳቦች) ባህርይ በራሱ የኢጅቲላድን ቀጣይነትን አረጋጋጭ ነው።⁴²

2. በመዝላገ ስር ያሉ ሙጅተሊዶች

የመዝላገ ኢሚላዎች በቀረጹቸው የሕግ መርሆዎችና ቀናናዎች ላይ ተንተርሰው ዝርዝር ሕግጋትን (አህካም) የሚያወጡ እና ትንታኔዎችን የሚሰጡ በየዘመናቱ የተነሱ የመዝላገ ተከታይ ሊቃውንት በዚህ በሁለተኛው የኢጅቲላድ እርከን ስር ይመደባሉ። እነዚህ ሙጅተሊዶች የመዘሊገ ሙጅተሊዶችን የሕግ መርሆዎች ያብራራሉ ሲባል፣ ከራሳቸው የግል እሳቤ ጋር የማይጣጣም ቢሆንም እንኳ የመዘሊገ ኢሚላዎችን አቋም በጭፍን ይከተላሉ ማለት አይደለም። በአብዛህኛው ከመዝላገቸው የሕግ መርሆዎች ጋር የሚስማሙና እነዚህን የሚያብራሩ ቢሆንም ከግል አስተያየታቸው ጋር የማይጣጣሙ የመዝላገ አቋም ሲያጋጥማቸው በጭፍን የማይከተሉ እንደውም ነቅፈው የሚከራከሩ ከኢሚላዎቻቸው ተቃራኒ ሐሳብ ያንጸባርቁ የነበሩ ሙጅተሊዶች ናቸው።⁴³ በዚህ የኢጅቲላድ እርከን ስር ከሚመደቡ ሙጅተሊዶች መካከል በጥቂቱ ለመጥቀስ ያህል በሀገሪ መዝላገ ስር ዘፈር ኢብን አል-ሁዘይሊና ሀሳን ኢብን ዚያድ በማሊኪ መዝላገ ስር ኢብን ዐብድ አል-በርና አቡ በክር ኢብን ዐረቢ በሻፊዒ መዝላገ ስር ኢስማዒል ኢብን የሀያ አልሙዘኒ ዑስማን ተቂ አድ-ዲን ኢብን አስ-ሶላህ እና ጀላል አድ-ዲን አስ-ሱዩጢ በሀንበሊ መዝላገ ስር ደግሞ ኢብን ተይሚያኦ እና ተማሪያቸው ኢብን አል-ቀይም አል-ጀውዚያ ይገኙበታል።⁴⁴

3. የአፈጻጸም ልዩ ሙጅተሊዶች

ከላይ የቀዳሚ ኢሚላዎች ተከታይ ሙጅተሊዶች የዘረጉትን የሕግ ማዕቀፍ መሰረት አድርገው ነገር ግን የቀደምት ሙጅተሊዶች ልዩ ሽፋን ያልሰጧቸውን የሕግ ጉዳዮች በዝርዝር በመዳሰስና ያላቸውን አፈጻጸም ያብራሩ ሊቃውንት በዚህ የኢጅቲላድ እርከን ለብቻ ተመድበዋል። እነዚህ ሙጅተሊዶች ከኢሚላዎች እና በሁለተኛ ደረጃ ከተቀመጡ ሙጅተሊዶች የተለየ ሐሳቦች የሌላቸው ሕግጋትን በተጨማሪ ካጋጠሙ ጉዳዮች ጋር በማዛመድ የሚያብራሩና የሚያስፈጽሙ የአፈጻጸም ሙጅተሊዶች ናቸው።⁴⁵ ከሀገሪ መዝላገ እነ አቡል ሀሳን አል-ከርኪ እና አቡ-ጀዕፈር አጥ-

⁴¹ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 388.
⁴² ዝኒ ከማሁ.
⁴³ Ma'sūmi, *Ijtihād through Fourteen Centuries*, ግርጌ ማስታወሻ 37, ገጽ 63.
⁴⁴ KAMALI, PRINCIPLES, ግርጌ ማስታወሻ 18, ገጽ 388.
⁴⁵ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 388. ከ5^{ኛው} እስከ 10^{ኛው} መቶ ክፍለ ዘመናት ውስጥ ከአል-ገዛሊ ባለሁለት የኢጅቲላድ እርከን ተጀምሮ፣ ሙጅተሊዶች በሸሪዓ የሕግ ሥርዓት እድገት ላይ ባላቸው የምሁራዊ አበርክቶ አይነት እና ደረጃ ላይ በመመርኮዝ እስከ ሰባት የሙጅተሊዶች እርከኖችን ላይተዋል። መጻፋቸው እነዚህን ሰባት የኢጅቲላድ ደረጃዎች የዘረዘሩ ቢሆንም ጸሀፊው በግልጽ እንዳስቀመጡት እነዚህ ከአራት ጀምሮ እስከ ስድስት የሚገኙ የሸሪዓ ሊቃውንት ያላቸው ሚና ተቀራራቢነት አለው። ስለሆነም የአንዱ ሐሳብ በሌላው ስር የሚካተትበት ሁኔታ ሊኖር ይችላል። እነዚህ እርከኖች፡-
 አስሃብ አጉተኸረጅ (የምርጫ ምሁራን)፡- በሸሪዓ መርሆዎችና ድንጋጌዎች ላይ በቂ እውቀት ያላቸውና ለአንድ ችግር አማራጭ የሕግ መፍትሔ ሐሳቦች ካሉ ከእነዚህ እይታዎች መካከል ከነባራዊ እውነታ ጋር ተስማሚ የሆነውን መምረጥ የሚችሉ ምሁራንን የሚመለከት ነው።
 አስሃብ አጉተረጃሕ (የምዘና ምሁራን)፡- ተዓማኒነታቸው አጠራጣሪ ከሆኑ የሸሪዓ አስረጃዎች መካከል ይበልጥ ተዓማኒ የሆነውን ለመምረጥ በቂ የምዘና እውቀት ያላቸው፣ ጠንካራውን (ሶሂብ) የተሻለውን (ራጃሕ፣ አረጃሕ) የጋራ አቋም የተያዘበትን (ሙፍታ ቢሳ) እና ደከማ የተዓማኒነት ደረጃ ያላቸውን አስረጃዎች አንዱን ከሌላው መለየት የሚችሉ ምሁራን በዚህ እርከን ስር ተመድበዋል።
 አስሃብ አጉተሰሂሕ (ገላጭ ምሁራን)፡- በአንድ መዝላገ ስር ያሉ ምሁራን ከሰነዘሯቸው የተለያዩ አስተያየቶች መካከል ለአረዳድ ግልጽ (ኋሊር) የሆነውን ከአሻሚው (ነዋዲር) በመለየት መዝላገቱን እይታ ለተራው አማኝ አረዳድ ግልጽ እዲሆን አድርገው የሚያቀርቡ ምሁራን በዚህ እርከን ስር ይመደባሉ። የመዝላገ ሊቃውንትን ሥነ-ጽሁፍ በማጥናት ለተማሪዎች መማሪያ ይሆን ዘንድ በየደረጃው የሚገኙና በሰፊው ማህበረሰብ ውስጥ ጥቅም ላይ ያሉ የመዝሃብ የፊቅሕ መማሪያ መጻሕፍትን ያዘጋጁ ምሁራን በዚህ እርከን ስር ተመድበዋል።

ጦሃዊ አቡል ፈድል አል-መርዋዚ እና አቡ ኢስሃቅ አሽ-ሺራዚ ከሻፊዒ፤ አቡ በክር አል-አብሃሪ ከማሊኪ እና ዐምር ኢብን ሁሰይን አል-ሺራቂ ከሀንበሊ የሕግ ት/ቤት፣ በዚህ የሙጅተሒይቻ እርከን ስር የሚጠቀሱ ናቸው።⁴⁶

ባጠቃላይ እነዚህ የኢጅቲሒይ ደረጃዎች ከቀደምት የኢስላም ዘመናት ጀምሮ እስከ አሁን ድረስ ያሉ የሽሪዓ ሊቃውንት ለኢስላም እውቀት መገልበት በተለይ ደግሞ ለሕግ መርሆዎች (ኡሱል)፣ ለመዝሐብና ለዝርዝር ሕግጋት እድገት ያላቸውን የተለያዩ ምሁራዊ አስተዋጽኦ ደረጃ የሚያመለክቱ ናቸው። ባለንበት ወቅት በሰፊውና በተራው የዓለም ሙስሊም ማህበረሰብ ይቅርና በዑላማእ መካከል የሰረጸው የተቆሊይ ችግር ተቀርፎ በኢጅቲሒይ መተካት እንዳለበት ሸሕ ወሊዩሊህ ሙሀመድ አስ-ሰንዓሪ ሙሀመድ አሽ-ሸዉካሪ አስ-ሰኑሲ እና ሌሎች ግንባር ቀደም ዑላማእ ያስገነዝባሉ።⁴⁷ የኢጅቲሒይ በር ተዘግቷል በሚል ፈሊጥ ዘመናዊውን የሙስሊም ዓለም ለቀደምቱ ኢስላም እውቀት ተገዥ እና ጥገኛ እንዲሆን የሚያደርግ መሠረተ-ቢስ አቋም (ቡህታን አል-ዓዚም - ትልቅ አሉባልታ) እንደሆነ ከቀደመው የኢስላም የሕግ ሊቃውንት የካበተ እውቀትና ምርምር ትምህርት ከመቅሰም ባለፈ የአሁኑ ትውልድ ለጥንቱ የእውቀት አሻራ እስረኛ እንዲሆን የሚናፈሱ የተቆሊይ አስተሳሰቦች በጥብቅ ሊወገዙ ይገባል። ለአንድ ሚሊኒየም የዘለቀው የሐሳብ ድህነትና የአዕምሮ ጥገኝነት ሊገታ እንደሚገባ በማሳሰብ የዘመኑ ኢስላም ከቀደመው ጋር ያለው ግንኙነት ትምህርትንና ልምድን የመቅሰም አንጂ የእሳቤ ጥገኝነት እንዳልሆነ ፓኪስታናዊው የኢስላም ፈላስፋ ሙሀመድ ኢቅባል በአጽንኦት ይገልጻል።⁴⁸

ከቁርአንና ከሱናሕ በቀጥታ መርሆዎችን በመንደፍ እና የሕግ ድምዳሜዎችን ከመስጠት (ቀጥተኛ ግንዛቤ ከመውሰድ) ጀምሮ ቀድሞ የሚገኘውን የሽሪዓ እውቀት በማብራራትና ንጽጽራዊ ትንታኔ በማድረግ የዘመናችን ምሁራን ተግተው ሊሰሩ እንደሚገባ ከማሊ ያስረዳሉ። በጥናትና ምርምር ተቋማት ውስጥ የሚገኙ ተመራማሪዎች መምህራን እና ተማሪዎች ለቀደሙት ሙጅተሒይቻ ጭፍን ተከታዮች ሳይሆኑ ከሰፊው የእውቀትና የተሞክሮ አሻራቸው በቂ ስልጠና በመውሰድ ለወቅቱ የሙስሊም ማህበረሰብ አዲስ የሕግ ምርምር ውጤቶችንና የሕግ አተረጓጎሞችን ማስተዋወቅ እንዲችሉ የማብቃት ስራ ሊሰራ እንደሚገባ ከማሊ ጭምረው ያሳስባሉ።⁴⁹ በአቡ ዘሕራሕ አገላለጽ ደግሞ ሀቁ በቀደመው የኢስላም ሥነ-ጽሁፍ የቀረበው ብቻ ነው፤ ቁርአንና ሀዲስ ከነባሩ የተለየ አተረጓጎም ሊሰጣቸው አይችልም፤ አዲስ ምልክታዎች ሊዳብሩ አይችሉም የሚለው አመለካከት አማኞች ከሽሪዓ ምንጮች ጋር ያላቸውን ቀጥተኛ ግንኙነት የሚያቋርጥ አሳማኝ አስረጃና መከራከሪያ ሊቀርብለት የማይችል ወሰን ያለፈ ልማዳዊ እሳቤ ነው በማለት አውግዘውታል።⁵⁰

ሀ. የኢጅቲሒይ ማሽቆልቆል እና የዘመኑ የኢጅቲሒይ ንቅናቄዎች

የሙስሊም ሥልጣኔ ታሪክ እያንዳንዳቸው የጋራ መገለጫዎች ባላቸው ሦስት ምዕራፎች ተከፍሎ ሊታይ ይችላል፤ አንደኛው በሕግም ሆነ በእምነት ጉዳዮች ላይ የእውቀት መሠረት የተጣለባቸው የነቢይነት ዓመታት (610-632 ዓ.ል) የባልደረቦች ዓመታት (632-661 ዓ.ል) እና የተከታዮች (ኡመያይቻ) የአመራርነት ዘመናት (ኸላፋሕ - 661-750 ዓ.ል) እና ከዚያ በኋላ ተከትለው የመጡት ጥልቅ እና መጠነ-ሰፊ ጥናትና ምርምር የተደረገባቸውን ሁለት የኢጅቲሒይ ምዕተ-ዓመታትን (750-950 ዓ.ል) ይይዛል።⁵¹ በእነዚህ ጊዜያት የሽሪዓ ምንጮችን መሠረት በማድረግ ዑላማእ እና ተማሪዎቻቸው ያልተገደቡና በነጻ እሳቤ ላይ የተመሠረተ ጥናት እና ምርምር ያደርጉ ነበር ይህም በእጅጉ ይበረታታ ነበር።⁵² በወቅቱ ሰፍኖ የነበረው ነጻ የጥናትና የምርምር ምህዳር በውጤቱ ውስብስብ የሐሳብ ልዩነቶች እና ቡድኖች የፈጠረ በመሆኑ የኢስላም እውቀት ተገማች እንዲሆንና ብዝሃነቱ የሙስሊሞችን አንድነት ይፈታተናል

በመጨረሻም ከላይ ከተዘረዘሩት ተቀራራቢ ሚና ካላቸው ምሁራን በተለየ በከማሊ መጽሐፍ ውስጥ በሰባተኛ ደረጃ የተጠቀሱት ምንም ዓይነት ምሁራዊ የሕግ ምዘና ማድረግ የማይችሉ ተራ አማኞች (ሙቀሊዲን) ናቸው። (Kamali, Principles, ግርጌ ማስታወሻ 18, 7ጽ 388-390 ይመለከታል።)
⁴⁶ ዝኒ ከማሁ.
⁴⁷ ዝኒ ከማሁ 7ጽ 389-390.
⁴⁸ ዝኒ ከማሁ 7ጽ 390.
⁴⁹ ዝኒ ከማሁ 7ጽ 391-392.
⁵⁰ ዝኒ ከማሁ፣ 7ጽ 390-391.
⁵¹ KAMALI, SHARIA LAW, ግርጌ ማስታወሻ 18, 7ጽ 246-247.
⁵² ዝኒ ከማሁ፣ 7ጽ 169.

ከሚል ሥጋት በተለይም በሽሪዓ አረዳድ እና ፊቅሐ ድምዳሜዎች ላይ የነበረውን መጠነ-ሰፊ የአቋም ልዩነቶች የጋራ የሚያደርጓቸውን መሠረታዊ ነጥቦች መሠረት በማድረግ ከግለሰባዊ እይታነት ባለፈ ተመሳሳይ አቀራረብ እና እይታ ባላቸው ልዩ ልዩ የሕግ እሳቤ ት/ቤቶች (መዛኒ) ስር እንዲካተቱ ሆኗል።⁵³

ሁለተኛው የሥልጣን ምዕራፍ እ.ኤ.አ ከ1500 በኋላ የተቆረቀረ (የጭፍን ተከታይነት) ባህል በልዩ ልዩ ታሪካዊ ምክንያቶች በዓለም ሙስሊም ማህበረሰቦች እየተስፋፋ መጥቶ በመጨረሻ ስር-የሰደደ የእሳቤ ባህል እና የዓለም ሕዝብ-ሙስሊም (ኡማሐ) መገለጫ ሆኗል፤ በውጤቱም በመጀመሪያው የታሪክ ምዕራፍ ከታየው በተቃራኒ ኢጅቲሐድና ፈጠራዊ እሳቤዎች በእጅጉ እየተዳከሙ መጥቶ የኡማው የውድቀት እና የእሳቤ ቀውስ (Thought Crisis) ዋነኛ መንስኤ ለመሆን ችሏል።⁵⁴ ይህ እስከላንቦት ጊዜ ድረስ የዘለቀው የሽሪዓ እድገት እና የኡማው የሥልጣን ምዕራፍ የተቆረቀረ ዘመናት እየተባሉ ይጠራሉ።⁵⁵

ሦስተኛው የታሪክ ምዕራፍ በ20^{ኛው} ክፍለ-ዘመን መጀመሪያ ላይ በጀማል አድ-ዲን አል-አፍጋኒ እና ተማሪዎቻቸው ሙሀመድ ዐብዱሕ እና ሙሀመድ ረሺድ ሪዲ⁵⁶ ፊት-አውራሪነት ኢጅቲሐድ እንዲያንሰራራ የዓለም ሙስሊም ማህበረሰብ ካለበት የተቆረቀረ አዘቅትና የእሳቤ ቀውስ ወጥቶ ወደ ነጻ አስተሳሰብ እና ፈጠራዊ ምልክታዎች እንዲመለስ የተደረገ ጥሪና ንቅናቄ ነው። ይህ የተሃድሶ መሪዎች ጥሪ በተከታዮቹ ዐስርተ-ዓመታት ጊዜ ውስጥ በክፍለ-ዘመኑ ዘንድ ከፍተኛ ተቀባይነትን ለማግኘት ችሏል።⁵⁷ ይህ የዘመናችን የኢጅቲሐድ ጥሪት ቀደም ሲል ለግማሽ ሚሊኒየም ያህል ስር ሰዶ የዓለም ሙስሊም ሕብረተሰብ የማንነት መገለጫ እስከመሆን የደረሰውን የጭፍን እሳቤ ባህል መገርሰስ ባይቻልም በዓለም ዙሪያ በሚገኙ ኢስላማዊ የትምህርት ተቋማትና ጸሃፍት አማካይነት የማይናቅ የአስተሳሰብ ለውጥ እያስመዘገበ የሚገኝ እና ወደፊትም መጠነ-ሰፊ የሥልጣን (የእሳቤ) ተሃድሶ (ተጅዳድ ሀደረ) ማሳካት በሚችልበት ጎዳና እየተራመደ መሆኑን መናገር ይቻላል።

ከኢጅቲሐድ አኳያ የአጠቃላይ የሙስሊሙን ታሪካዊ ጉዞ ከላይ በሦስት ጥቅል ምዕራፎች ተመድቦ እንደሚታይ ካየን ዘንድ በዚህ ታሪካዊ ዳራ መንደርደሪያነት ለኢጅቲሐድ መዳከም እና ለተቆረቀረ እሳቤ በር የከፈቱ ምክንያቶችን እንመልከት። በኢጅቲሐድ ዘመናት ከሰፊው ሕዝብ-ሙስሊም የግንዛቤ አቅም አንፃር ተገማች ባልሆነ ከአስተማሪነቱ ይልቅ ግራ-አጋቢነቱ አመዝኖ የነበረውን ልዩነት (ኢቲላፍ) እና ብዝሃነት መልክ ለማስያዝ በሚል ዓላማ የተደራጀት መዝሐቦች የተመሠረቱበትን ዓላማ በሳተ መንገድ ባለንበት የተቆረቀረ ዘመን መዝሐቦች ጥያቄ ወይም ተቃራኒ ሐሳብ የማይቀርብባቸው የማይተኛ አይነጩ እንደሆኑ ተደርገው ቀርበዋል። የሙስሊም ሥልጣን እየተዳከመ መጥቶ

⁵³ ዝኒ ከማሁ.
⁵⁴ See: Taha J. Alwani, *The Crisis of Thought and Ijtihad*, 10(2), THE AMERICAN JOURNAL OF ISLAMIC SOCIAL SCIENCES, 234 (1993).
⁵⁵ KAMALI, SHARIA LAW, ግርጌ ማስታወሻ 8, ገጽ 169.
⁵⁶ ጀማል አድ-ዲን አል-አፍጋኒ (1897 አልፏል) የ19ኛው ክፍለ-ዘመን ዓለም-አቀፍ የሙስሊም ተሃድሶ ንቅናቄ አባት ሲሆን፣ በአንድ በኩል በሙስሊሙ ዓለም ላይ ተጭኖ የነበረውን ምዕራባዊ ቅኝ-አገዛዝ እና መጤ ርዕዮተ-ዓለም በጥብቅ ሲቃወም፣ በሌላ በኩል በሙስሊሙ ዓለም ላይ የታየውን የእሳቤ እና የሥልጣን ውድቀት ለማንሰራራትና ወደ ቀደመው የሥልጣን አሻራ ለመመለስ ከጭፍን ተከታይነት (ተቆረቀረ) የተለቀቀ ነጻ እሳቤ በማዳበር አመክንዮን ከመለኮታዊ ራዕይ ጋር በማስታረቅና በማጣጣም፣ ሥር-ነቀል ለውጥና ተሃድሶ ለማምጣት ምሁራዊ እና የትግል መሰረት የጣለ ሊቅና ፖለቲከኛ ነበር። የአፍጋኒ ሃዋሪያት የነበሩት እና በእሱ እግር በመተካት ምሁራዊ የተሃድሶ ንቅናቄውን ያስቀጠሉት፣ ግብጻዊው ሙሀመድ ዐብዱሕ (d. 1905 አል.)፣ ሁለተኛው ተሰደው በሚኖሩበት ፈረንሳይ ፖሪስ (አል-ዐርቀት አል-ውስቃ) (ታማኛ ገመድ) የተሰኙት ምሁራዊ መጽሔት በማዘጋጀት የእሳቤና የሥልጣን ተሃድሶ እሳቤዎቻቸውን ያስተጋቡ ነበር። ከዚህ መጽሔት በመነሳት የአፍጋኒንና የዐብዱሕን ፋና በመከተል ንቅናቄውን ያስቀጠለው ሊባኖሳዊው ሙሀመድ ረሺድ ሪዲ (d. 1935 አል.) ሲሆን ከመምህራቸው ዐብዱሕ ጋር በመሆን (አል-መናር) የተሰኘ የተሰኘ የምርምር መጽሔት ለሕዝብ-ሙስሊሙ ተደራሽ በማድረግ፣ የአዲስ እሳቤ (ኢጅቲሐድ) ባህል እንዲያንሰራራ ጥሪ በማድረግ የሥልጣን ተሃድሶ እና የሙስሊም አንድነት፣ እንዲሁም ጸረ-ቅኝ አገዛዝ ፖለቲካዊ እሳቤዎችን በማሰራጨት ዘመነኛው የሙስሊም ንቅናቄያቸው ዓለም አቀፋዊ ገጽታ ለማግኘት ችሏል። እንዲሁም በ20ኛው እና ባለንበት የ21ኛው ምዕተ-ዓመት መጀመሪያ ላይ በሙስሊሙ ዓለም ዙሪያ በሥነ-ትምህርት እና የኢጅቲሐድ ንቅናቄ ረገድ ለተመዘገበው የማይናቅ የእሳቤ ለውጥና ተቋማዊ የምርምር የተሃድሶ አንቅስቃሴዎች መሠረት ለመሆን ችሏል። (JUAN E. CAMPO, ENCYCLOPEDIA OF ISLAM, 5-6 (NEW YORK:FACTS ON FILE INC, 2009). SEE ALSO: NIKKI R KEDDIE, "AFGHĀNĪ, JAMĀL AL-DĪN" IN THE OXFORD ENCYCLOPEDIA OF THE ISLAMIC WORLD <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t236/e0022> (Oxford Islamic Studies Online, (Accessed: Feb 1, 2020)).
⁵⁷ See: Taha Jabir al-Alwani, *Taqlid and Ijtihad*, 8(1) THE AMERICAN JOURNAL OF ISLAMIC SOCIAL SCIENCES, 129-130 (1991).

በምዕራባዊ ሥልጣኔ እስከተተካበት እስከ 1500 (እ.አ.አ) ድረስ ሙስሊም ምሁራን የወቅቱንና የበታውን ተጨባጭ እውነታዎች በማገናዘብ የሽሪዓ ሕግ ልዩ ልዩ የማህበረሰብ ጥያቄዎችን እንዲመልስ እና ችግሮችን እንዲፈታ ለማድረግ ችለዋል።⁵⁸ ኢጅቲሒድ ባሽቆለቆለበት የተቆላድ ዘመናት እና የምዕራባውያን አዲስ ሥልጣኔ መስፋፋት ከጀመረባቸው ዓመታት ጀመሮ የቀደምት ኢስላማዊ እሴቶችንና ተቋማትን ለመጠበቅ ሲባል ሙስሊሞች የቀድሞውን የምሁራን እውቀት አሻራ እንደ ገድል ወይም ቀጥተኛ መለኮታዊ ምንጭ እንዳለው ቅዱስ መጽሐፍ ሁሉ አይነኬ አድርገው መቁጠር ጀመሩ። በመሆኑም የተቆላድ ዑለማእ ፈጠራዊ የሕግ ምርምር በማድረግ የወቅቱን እና የማህበረሰቡን የሥልጣኔ ደረጃ መሠረት ያደረገ አዲስ የእውቀት አተያይ እና ጭማሬ ከማድረግ ይልቅ ቀድሞው የተጻፉ ድርሳናትን በማብራራት በማጠናቀር እንዲሁም የሕዳግ እና የግርጌ አጭር ማብራሪያዎችን በማዘጋጀት ላይ ብቻ ተወስኖ ቆይቷል።⁵⁹

በዓለም ዙሪያ ያለው የሙስሊም ሕብረተሰብ በአውሮፓ ቅኝ አገዛዝ ስር መውደቁን ተከትሎ የተቆላድ እሳቤ በይበልጥ ተጠናክሯል፤ ለምዕራባዊ-ቁሳዊ የሕይወት ፍልስፍና እሴቶች ባህል እና ተቋማት ተገዥ ላለመሆን ሲባል የወጣ አጥባቂነት አመለካከት የፈጠራ እና የተሃድሶ እሳቤዎችንና እንቅስቃሴዎችን በጥርጣሬ አይን የማየት እና አሉታዊ ምላሽ የመስጠት አዝማሚያዎች በይበልጥ እንዲጠናከሩ ምክንያት ሆኗል። ያም ሆኖ ቅኝ ግዛቱ ከነበረው የከረረ ተጽእኖ የተነሳ የሕግ የትምህርት እና ሌሎች የሙስሊም ሥልጣኔ ውጤቶች እና ተቋማት መልካቸውን እንዲቀይሩ ምክንያት ሆኗል።⁶⁰

ሙስሊም ሃገራት ከቅኝ-ግዛት ነጻ ወጥተው በሕገ-መንግስታዊ ሥርዓት በተደራጁበት በዚህ ጊዜም ቢሆን ምክር-ቤታዊ የሕግ አወጣጥ ቀዳሚ ሚና የያዘበት በመሆኑ የኢጅቲሒድ ሚና ከበፊቱም የበለጠ ሚና-የለሽና የማይታይ እንዲሆን አድርጎታል። ሃገራቱ ከዚህ ቀደም የተዳከሙትና በመጀመሪያው የሥልጣኔ ምዕራፍ የተገደበውን ኢጅቲሒዳዊ ምርምር ተቋማዊ ቅርጽ አግኝቶ በአዲስ መልክ እንዲያንሰራራ ማድረግ ሲችሉ ምዕራባዊ ሕጎችን በጅምላ በመከረጅ የሃገራቸው የሕግ-ሥርዓት አካል አድርገዋል።⁶¹

ለኢጅቲሒድ መዳከም ሌላኛው ምክንያት ከራሱ ከኢጅቲሒድ ዘዴ ወይም አቀራረብ ድክመት ጋር ይያያዛል። ኢጅቲሒድ በአቀራረቡ የቀደምት ሉሎል ምሁራን እንዳስቀመጡት ማሻሻያና ለውጥ ሳይደረግበት እስካሁን ድረስ በወረቀት ላይ ይገኛል። ታዲያ ኢጅቲሒድ የ21ኛው ክፍለ-ዘመን ማህበረሰባዊ ችግሮችን መፍታት እንዲሁም ነባራዊ እውነታዎችን ማገናዘብ በሚችልበት አዲስ አቀራረብ እንደገና ሊቃኝ እንደሚገባ ከማለ ያስገነዝባሉ። የኢጅቲሒድ መርሆዎች ከሞላ ጎደል ማሻሻያና ለውጥ ሊደረግባቸው ይገባል። ይህም አዲስ ምሁራዊ የሕግ ምርምርን የሚጠይቅ በመሆኑ ሃገራት ወይም ማህበረሰቦች ነባሩን የኢጅቲሒድ አሻራ በማስቀጠል ሽሪዓ የወቅቱን ሕብረተሰባዊ ግንኙነቶች መግዛት እንዲችል መደረግ ይኖርበታል ከመባሉ በፊት መጀመሪያ የኢጅቲሒድ ዘዴ እና መርሆዎች በወቅቱ እይታ ሊታረቁ ይገባል። በዚህም መሠረት ኢጅቲሒድ የዘመናዊው ማህበረሰብ የሕግ መሳሪያ መሆን ይችል ዘንድ ሊሻሻሉ ከሚገቡ ነጥቦች መካከል የሚከተሉት ይጠቀሳሉ።

ምሁራን በግለሰብ ደረጃ ከሚያደርጉት ኢጅቲሒድ ጎን ለጎን የሕብረት ኢጅቲሒድ (ኢጅቲሒድ ጀማዳ) እውቅና ተሰጥቶት በስራ ላይ ሊውል ይገባል። ኢጅቲሒድ ከቁርአናዊው የምክክር (ሹራ) መርሆ ጋር ተጣምሮ በሕብረት የሚደረግበትን ሥርዓት መዘረጋት አስፈላጊ የሚያደርገው ከጥንታዊ በዘመናዊ ማህበረሰብ ውስጥ ውጤታማ የሆኑ ገዢ ሕግጋትን ለመቅረጽ በተለያዩ የእውቀት መስኮች ባለሙያ የሆኑ ምሁራንን አስተዋጽኦ እጅግ አስፈላጊ በመሆኑ ነው። አንድ ሙጅቲሒድ በሁሉም ሃይማኖታዊ እና ዓለማዊ ሳይንሶች የእውቀት ባለቤት ለመሆን ስለማይችል ልዩ ልዩ ማህበራዊና የተፈጥሮ ሳይንስ ልሂቃንና ባለሙያዎች በአንድ የሹራ መድረክ ላይ በመሆን ምክክር ማድረግ

⁵⁸ KAMALI, SHARIA LAW, ግርጌ ማስታወሻ 8, ገጽ 171.
⁵⁹ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 169-170.
⁶⁰ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 170, See also: MUHAMMAD FADIL AL-JAMALI, ISLAMIC EDUCATION, THE DIFFERENT ASPECTS OF ISLAMIC CULTURE, THE INDIVIDUAL AND SOCIETY IN ISLAM, (ed. A. Bouhdiba et al.), 177-178 (UNESCO PUBLISHING, 1998).
⁶¹ ዝኒ ከማሁ.

የሚችሉበት ተቋማዊ ቅርጽ በማደራጀት ኢጅቲሒድ ለዘመናዊ የመንግሥት አወቃቀር እና የሕግ አወጣጥ እና የፍትሕ ሥርዓት አግባብነት እንዲኖረው እና ሚናው ቀጣይነት እንዲኖረው ማድረግ ይቻላል።⁶²

ኢጅቲሒድ በቀደሙት ዘመናት በግለሰብ ሊቃውንትና መዝሐቦች ሲተገበር የኖረ እና ተቋማዊ ቅርጽ ያልተላበሰ ስለነበር እድገቱን እና ገጽታዎቹን እንደያዘ ለዘመናዊው ማህበረሰብና የፍትሕ አስተዳደር ተፈጻሚ ሊሆን አይችልም። ስለሆነም የቅርጽ ለውጥ ሊደረግበትና በግለሰቦች ኢጅቲሒድ አማካይነት ይፈጸም የነበረው የሸሪዓ ሕጎችን የመቅረጽና የመተርጎም ሚና በዘመናዊው የመንግሥት አወቃቀር ውስጥ በሕግ አውጪ አካላት (የሕዝብ ተወካይ ፓርላማዎችና ምክር ቤቶች) እና የተደራጀ ተቋማዊ ቅርጽ ባላቸው የፍርድ ቤት ሥርዓት አማካይነት ነው። የሸሪዓ ሕግ በዘመኑ ሉዓላዊ መንግሥት እውቅና በተሰጠው እንዲፈጸም በተፈቀደለት መጠን ኢጅቲሒድ እና ኢጅማዕ ተፈጥሯዊ ሚናውን መጫወት እንዲችል እንደ ኢቅባል አገላለጽ ደግሞ የማህበረሰቡ የለውጥ መሣሪያ ሊሆን የሚችልበት ብቸኛው መንገድ እንደ ፓርላማዊ የሕግ አወጣጥ እና ተቋማዊ የዳኝነት ሥርዓት ሁሉ ተቋማዊ ቅርጽ ሲሰጠው ነው ይላሉ። ከዚህ ጋር በተያያዘ ከሸሪዓ ውጪ በሌላ የእውቀት መስክ የሰለጠኑ ምሁራን እና የልዩ እውቀት ባለቤቶች የሸሪዓ ምንጮችን እና የኢጅቲሒድ ዘዴዎችን በበቂ መጠን እስከተገነዘቡ ድረስ ኢጅቲሒድ ማድረግ ይጠበቅባቸዋል፤ ምክንያቱም የሕግ ምሁራን ሁሉንም የእውቀት መስክ በጥልቀት አጥንተው የሕግ ቁጥጥር የሚያስፈልጋቸውን እና የሕግ ክፍተት ያለባቸው የግንኙነት ዘርፎች ለይተው ሕግ ማርቀቅ ወይም ተገቢ የሕግ ትርጉምና አፈጻጸም (ኢጅቲሒድ) ማድረግ አይችሉም። ቢያንስ በሌሎች ሳይንሶች የካበተ እውቀት ያላቸው ምሁራን ኢጅቲሒድ ለማድረግ በቂ የሸሪዓ ግንዛቤ እስኪጨብጡ ድረስ እና የትምህርት ሥርዓቱም ይህን ታሳቢ ያደረገ ተሃድሶ እስከሚደረግበት ድረስ⁶³ የሕግ ምሁራን እና ሌሎች ባለሙያዎች በኢጅቲሒድ-ጀማዕ ውስጥ ሆነው ተደጋግፈው ኢጅቲሒድ ማድረግ የሚችሉበት ተቋማዊ ማዕቀፍ ሊዘረጋ ይገባል።⁶⁴

ግልጽ የሆነ የቁርአን ወይም የሱናሕ ድንጋጌ ባለበት ኢጅቲሒድ የለም (1 ኢጅቲሒድ 01 አን 17) የተሰኘው የሸሪዓ ሕግ ቀኖና (ቀዋዒድ አል-ፊቅሕ)⁶⁵ እንደገና ሊቃኝና ግልጽ እና ትርጉም የማያስፈልጋቸው የሚመስሉ ድንጋጌዎች ከሁኔታው መለወጥ ጋር ሊለወጡ የሚችሉበት በተለይ ከመጀመሪያው ሕግጋቶቹ ሲወጡ ሁኔታውን ታሳቢ በማድረግ መሆኑን በመገንዘብ ሁኔታው ሲቀየር ሕግ ግልጽ ቢሆንም አብሮ ሊለወጥ የሚገባ መሆኑን በማመን ቀኖናው ሊታረም ይገባል። ሕግ መለኮታዊ ምንጭ ካለው እና ግልጽ እስከሆነ ድረስ በየትኛውም ሁኔታ ሊለወጥ አይችልም የሚለው የእምነት እሴቱን የተከተለ እንጂ የሕግ ባህሪን የተከተለ አይደለም። አምላክ ራሱ የሁኔታዎችን መለወጥ ተከትሎ የለወጣቸው የሻጎቸው የሸሪዓ ሕግጋቶች እንዳሉ ይታወቃል። ጥቂት የተሻሻሉ ድንጋጌዎች ተፈጻሚ ባይደረጉም በቁርአን ውስጥ ያልተወገዱና ተነባቢነታቸው ቀጥሎ እናገኛለን። ከኢስላም በፊት ባሉት አምላካዊ ሃይማኖቶች ውስጥ የነበሩት መለኮታዊ ድንጋጌዎች ከቁርአን መውረድ ጋር መሻራቸው በራሱ የሕግ መሻሻልና ለውጥ መለኮታዊ ወይም ሰብዓዊ ከመሆን ጋር የተያያዘ ሳይሆን ከሁኔታዎች መለወጥና ከማህበረሰቡ ተጨባጭ ጋር የሚራመድ ባህሪ ያለው መሆኑን እንረዳለን። በዚህም መሠረት በቁርአን እና በሱናሕ ውስጥ የተካተቱ ድንጋጌዎች

⁶² Aznan Hasan, *An Introduction to Collective Ijtihad (Ijtihad Jama'i): Concept and Applications*, 20(2) THE AMERICAN JOURNAL OF ISLAMIC SOCIAL SCIENCES, 32-33 (2003).

⁶³ ተቅሊድን ለማስወገድና ኢጅቲሒድን ለማንሰራራት በአውሮፓ ቅኝ-አገዛዝ ምክንያት የሰፈነው የሁለትዮሽ የትምህርት ሥርዓት (Educational Dualism) ሊወገድ እና በምትኩ መለኮታዊ የእውቀት ማዕቀፍ ስር (Tawhidic Epistemology) የሆነ አሃዳዊ የእውቀትና የትምህርት ሥርዓት መዘርጋት ያስፈልጋል። ይህ የዘመኑ የኢስላም ሊቃውንት ምሁራዊ እንቅስቃሴ (እውቀትን ኢስላማዊ ማድረግ) (Islamization of Knowledge) ይባላል። (Rosnani Hashim & Imron Rossidy, *Islamization of Knowledge: A Comparative Analysis of the Conceptions of Al-Attas and Al-Faruqi*, 8(1) INTELLECTUAL DISCOURSE, 20-22 (2000)). በኢስላማዊ የሥርዓተ-ትምህርት ቀረጻ መሠረት መሠረታዊ የኢስላም ሳይንሶች በየትኛውንም የሳይንስ መስክ ጥናት ውስጥ ተካተው እንደ አይቀሬ የትምህርት አይነት (Core Courses) ሆነው ይቀርባሉ። ለምሳሌ በጤና መስክ ለሚቀረጸው የሕግ ፖሊሲ እና ዝርዝር ድንጋጌዎች የመስኩ ተማሪዎች መሠረታዊ የሸሪዓ ሕግ ጥናት (ኡሱል አል-ፊቅሕ እና ፊቅሕ) የሚሰጣቸው በመሆኑ በመስካቸው ኢጅቲሒድ ለማድረግ መሠረታዊ የሕግ ትንታኔ ዘዴ ይጨብጣሉ። ይህ እውን መሆን የሚችለው በግለሰብ ደረጃ ከሚደረገው ጥረት ባሻገር ሥርዓተ-ትምህርቱ በይዘቱም ሆነ በአቀራረቡ የዘመኑ የሥነ-ትምህርት ሊቃውንት እንደሚያስተምሩት አስፈላጊው ማሻሻያ ለውጥ ሲደረግበት ነው።

⁶⁴ ዝኒ ከማሁ፣ ገጽ 164-170.

⁶⁵ አልዩ አባተ ይማም፣ ሦስተኛው የሸሪዓ ምንጭ፣ አመክንዮአዊ የሕግ ምርምር (ኢጅቲሒድ)፡- ምንነቱና መገለጫዎቹ፣ 11 JIMMA UNIVERSITY JOURNAL OF LAW, 88 (Dec. 2019) ይመለከታል።

ግልጽ (ቀጥላ) ቢሆኑም እንኳ እንዳሉ ተፈጻሚ ማድረግ ከሕግ ዓላማና መንፈስ አኳያ ቀልባሽ ውጤት የሚኖረው ከሆነ እንደ ሁኔታው ሕጉን ወይም አፈጻጸሙን ማግደ ወይም መለወጥ (ኢስቲህሳን) ሊያስፈልግ ይችላል።⁶⁶

ከተቆላይ ዘመናት በፊት በነበረው ሰፊ የኢጅቲሓድ ልዩነት እና የሕግ እሳቤ ብዛታነት አንጻር እንዲሁም ይህን ተከታታይ በመጣው የቡድን ተገዢነት እና ጭፍን ተከታይነት ችግር የተነሳ የዘመናችን የፊቅሕ ምሁራን እና ተከታዮቻቸው የመዝሐብ ወገንተኝነት ችግር ስር የሰደደበት ጊዜ ላይ እንገኛለን። ኢጅቲሓድ ተዳክሞ በተቆላይ መተካቱ ሳያንስ፣ የተለያዩ የሽሪዓ አቋሞችና ብዝሃነት የማያስተናግድ የሕግ ምህዳር ተፈጥሯል። ከመነሻው የተለያዩ መዝሐቦች ሊፈጠሩ የቻሉበት ምክንያት በነጻ አስተሳሰብ ላይ የተመሠረተ የኢጅቲሓድ ምህዳር በመጀመሪያዎቹ የኢስላም ሥልጣኔ ታሪክ ላይ የነበረ በመሆኑ ነው።⁶⁷ የዚህ ውጤት የሆነው በርካታ መዝሐቦች እና ግለሰባዊ አቋሞች መፈጠራቸው ነው። በሽሪዓ መዝሐቦች መካከል ያለው ልዩነት ካለቸው የሀዲስ ዘገባ ተደራሽነት መለያየት ወይም የኢጅቲሓድ አቀራረብና መርሆዎች መለያየቱን ተከትሎ የሚመጣ የአተረጓጎም ልዩነት ነው። ባለንበት ዘመን የኢጅቲሓድ ሚና ሉሉልን መሠረት ባለደረገ የሕግ አረዳድ ወይም ምንጮችን (ሀዲስን) ካለማግኘት የተነሳ የተፈጠሩ የአረዳድ ልዩነቶች ማጥበብ በሚችልበት አቅጣጫ እንዲራመድ ማድረግ ያስፈልጋል። ስለዚህ የዘመኑ ኢጅቲሓድ ያሉትን የሱኒ እና የሺዓ መዝሐቦች እና ግለሰባዊ አቋሞች ወደ አንድነት የሚያጠናቅር መሆን አለበት። በርግጥ ተገቢ የሆኑ የኢጅቲሓድ ልዩነቶች ሊጠበቁና በዚህ ረገድ ያለው ብዝሃነት በሽሪዓው የተደገፈና የሚበረታታ መሆኑ ይገነዘባል።

በቀደሙት ጊዜያት ኢጅቲሓድ በዋናነት የሕግ ምርምር ውስጥ ትርጉም የሚሰጥበት ወይም አዳዲስ ድንጋጌዎች የሚቀረጹበት መሰሪያ እንጂ በሌሎች የሳይንስ መስኮች ውስጥ የሽሪዓ ምንጮች (ቁርአን እና ሱናሕ) ያላቸው ሳይንሳዊ ድምዳሜና አንድምታ መመሪያ መሰሪያ ሆኖ ጥቅም ላይ አልዋለም። ኢጅቲሓድ ከፊቅሕ ማዕቀፍ ውጪ ለየትኛውም ማህበረሰባዊ ችግር መፍቻ ቁልፍ መሆኑ ታውቆ የኢስላም እውቀት ምንጮች ለሌሎች ማህበራዊና ተፈጥሯዊ ሳይንሶች ያላቸው አበርክቶ የሚፈተሽበት ዘዴ መሆኑ በተግባር ሊረጋገጥ ይገባል። ይህም እውቀት ኢስላማዊ ማድረግ (Islamization of Knowledge) የተሰኘውን ታላቅ የክፍለ-ዘመኑን የምሁራን እንቅስቃሴ የሚመለከት ነው።⁶⁸

ፈ. ኢጅቲሓድ እና ዘመነኛ የሽሪዓ ጭብጦች

የዘመኑ ኢጅቲሓድ ለቀደሙዋ የሉሉል እና የፊቅሕ ሊቃውንት የኢጅቲሓድ አሻራ ተገዢ እና ጭፍን ተከታይ መሆን የለበትም የሚለው እና (የኢጅቲሓድ በር ተዘግቷል) የሚለው ብሔራዊ መቀየር እንዳለበት እና አዲስ ኢጅቲሓድ ንቅናቄ በዓለም ዙሪያ ሊጀመር እንደሚገባ ጥሪ ያቀረቡት የክፍለ-ዘመኑ የተሃድሶ መሪዎችና የሽሪዓ ሊቅ የሆኑት እን ጀማል አድ-ዲን አል-አፍጋኒ እና ተማሪዎቻቸው ሙሀመድ ረሺድ ሪዲ እና ሙሀመድ ዓብዱሕ ናቸው።⁶⁹ በተለይ ደግሞ ከሉላዊነት ባህሪ (Globalization) ጋር ተያይዞ የዘመኑ የኢኮኖሚ ማህበራዊ እና ባህላዊ እውነታ በፍጥነት የሚለዋወጥ ከመሆኑ ጋር ለቀድሞ የሽሪዓ ብይዎች ተገዥ መሆን ይቅርና፣ ለውጡን የተከተለ ፈጣን የኢጅቲሓድ ክንውን ማድረግ ያስፈልጋል። ኢጅቲሓድ የሚታየውን ተለዋዋጭ ሁኔታ ገዢ መሆን እንዲችል ከማድረግ በተጨማሪ የግለሰቦችና የማህበረሰቡን ዘርፈ-ብዙ ግንኙነቶች ለመቆጣጠርና ሁለንተናዊ የሽሪዓ ፍትሕ ለማቅረብ ይቻል ዘንድ በኢጅቲሓድ ተግባር ውስጥ የሽሪዓ ሕግ ምሁራን ብቻ ሳይሆኑ በልዩ ልዩ የሳይንስ መስኮች ልዩ ሥልጠና እና ሙያ ያላቸው ሰዎች የኢጅቲሓድ አካል ሊሆኑና የእውቀት መስኮቹ የደረሱበትን የእውቀት ጥግ ለሕግ አውጪዎች በማቅረብ ኢጅቲሓዳዊ እንቅስቃሴ ላይ እጅ ለእጅ ተያይዘው የሚሰሩበት አሳታፊ ሥርዓት ሊዘረጋ ይገባል።⁷⁰ ባለንበት ዘመን

⁶⁶ አልዩ አባተ ይማም፣ የሽሪዓ ሕግ ዓላማዎች (መቃሲድ አሹ-ሸሪዓሕ)፣ 7(2) BAHIR DAR UNIVERSITY JOURNAL OF LAW, 275-276 (June 2017) ይመለከታል።
⁶⁷ አልዩ አባተ ይማም፣ (ምልክታ) የሽሪዓ እድገትና ቀዳሚ የሕግ ትምህርት ቤቶች፣ ከኢትዮጵያዊ ምልክታዎች ጋር፣ 8 HARAMAYA LAW REVIEW, 74-75 (2019).
⁶⁸ Rosnani Hashim & Imron Rossidy, *Islamization of Knowledge: A Comparative Analysis of the Conceptions of Al-Attas and Al-Faruqi*, 8(1) INTELLECTUAL DISCOURSE, 20-22 (2000).
⁶⁹ Nazeem Mi Goolam, *Ijtihad and Its Significance for Islamic Legal Interpretation*, MICHIGAN STATE LAW REVIEW, 1458-1459 (2006).
⁷⁰ KAMALI, SHARIA LAW, ግርጌ ማስታወሻ 8, ገጽ 171.

ኢጅቲሓይ በሦስት ዓይነት ቅርጽ ሊፈጸም ይችላል፤ አንደኛው ሸሪዓ መንግሥታዊ ሕግ በሆነበት ሉዓላዊ ሃገር ውስጥ ኢጅቲሓይ በሕግ አወጣጥ ሚናው በሕግ አውጪ ምክር ቤቶች ሊከናወን ይችላል። ለምሳሌ በሙስሊም ሃገሮች ባሉ ሕግ-አውጪ አካላት ከተደረጉ ተቋማዊ ኢጅቲሓይ መካከል የዘመኑን ሕብረተሰባዊና ግለሰባዊ ግንኙነት መሠረት በማድረግ በነባሩ የሸሪዓ ሕግ ላይ የተደረጉ ኢጅቲሓዳዊ ማሻሻያዎች ተጠቃሽ ናቸው። በነባሩ የሸሪዓ ሕጎች ላይ በዳኝነት አካላት የሚተገበር ኢጅቲሓዳዊ የሕግ ትርጉም ሁለተኛው ቅርጽ ሲይዝ ሦስተኛው ደግሞ በሉሉል ሊቃውንት አማካይነት በመስኩ ሥነ-ጽሁፍ ውስጥ የሚደረገውን ኢጅቲሓዳዊ የሕግ ምርምር ይመለከታል።⁷¹

የቀድሞው የኢጅቲሓይ አቅጣጫ በታወቁት የሕግ መርሆዎች ማለትም በቂያስ፣ በኢስቲህሳን፣ በኢስቲስሃብ ወዘተ.. ላይ ተመስርቶ የነበረ ቢሆንም አሁን ደግሞ የሸሪዓ ዓላማዎችና ግቦች (መቃሲድ አሹ-ሸሪዓሕ) ሰፊ ትኩረት እያገኘና የኢጅቲሓይን ቅርጽ በማሻሻል ላይ ይገኛል። ለዚህም ምክንያቱ ደግሞ ሉሉል የሆኑ የኢጅቲሓይ አቀራረብ ለመቃሲድ ከነበረው አናሳ ትኩረት የተነሳ ያሉበትን ድክመቶች በማስተዋል መቃሲድን መሠረት ያደረገ ኢጅቲሓይ በእድገት ላይ ያለ የቅርብ ዓመታት አዲስ የሸሪዓ ኩነት ነው። ዑብይዱላህ ሲንዲ እንደሚያስረዳው የአንድን ሕግ የድንጋጌ ምክንያትና ዓላማ ማወቅ ከልብ በመነጨ ተነሳሽነትና ባመነ መንፈስ ተግባራዊ ለማድረግ ያስችላል።⁷² ይህም የግላዊ ሁኔታዎች መለዋወጥ የማይበግረው ዘላቂነት ያለው የሕግ ተገዥነት ይፈጥራል። እያንዳንዱ ትውልድ በቀደምቶች አስተሳሰብ ሳይወሰን የሚገጥሙትን አዳዲስ ሁኔታዎችና ችግሮች በራሱ እይታ መፍታት ሊፈቀድለት እንደሚገባ ሙሀመድ ኢቅባል ያስገነዝባሉ።⁷³ በዚህም መሠረት የ21ኛውን ክፍለ-ዘመን ሙስሊም ሕብረተሰብ ተጨባጭ እውነታ መሠረት በማድረግ በኢጅቲሓይ አማካይነት ማሻሻያ ከሚያስፈልጋቸው የፊቅሕ ድንጋጌዎችና ገጽታዎች መካከል ሙሀመድ ሃሺም ከማሊ የሚከተሉትን ዘርዘረዋል።⁷⁴

ሴቶችን የተመለከቱ አንዳንድ ፊቅሕ አቋሞች፣ ለምሳሌ ሴቶች በመንግሥት አስተዳደር ውስጥ ያላቸውን ተሳትፎ በተመለከተ የሸሪዓ ትላልቅ የፍትሕ እና የእኩልነት ዓላማዎች እና ሴቶች ባለንብት ከፍለ-ዘመን ያላቸውን ማህበራዊ እና ኢኮኖሚያዊ ሚና ግንዛቤ ውስጥ በማስገባት አዲስ ኢጅቲሓይ ሊደረግ ይገባል። ነባሩ ፊቅሓዊ አስተያየት ለሻሻል ብሎም ሊለወጥ እንደሚገባ ያሳስባሉ።

ሸሪዓ ለሕግ-መንግሥታዊና ለፓርላማዊ የምክክር (ሹራ) የመንግሥት አወቃቀር ሕዝባዊ የመንግሥት ተሳትፎ ሰብዓዊ መብቶችና ነጻነቶች ባጠቃላይ ዲሞክራሲያዊ የአስተዳደር ሥርዓትን በተመለከተ ሸሪዓ ያለው አቋም በነባሩ የፊቅሕ ሥነ-ጽሁፍ ውስጥ ተገቢውን ትኩረት ያላገኘና በቂ ኢጅቲሓዳዊ ምዘና ያልተደረገበት በመሆኑ ከተንጸባረቀው ልዝብ የፊቅሕ ድጋፍ በተለየ ግልጽና በማያሻማ መልኩ በኢጅቲሓይ ሊመረመር ይገባል። በተቀራኒው በሕዝብ ሉዓላዊነት ላይ ላልተመሠረተ እና ለአምባገነናዊ የአገዛዝ ሥርዓት ሸሪዓ የለው አሉታዊ አቋም በመካከለኛው የፊቅሕ ሥነ-ጽሁፍ ላይ ካለው በተለየ በምሁራን ወጥ አቋም (ኢጅማዕ) ግልጽ ኢጅቲሓዳዊ አቋም ሊንጸባረቅበት ይገባል።

የኢጅቲሓይ ጽንሰ-ሐሳብን በማዛነፍ ለአፍራሽ የአመጽ እና ሥርዓት-አልበኝነት ተግባራት ሸሪዓዊ ሽፋን ለመስጠት የሚደረጉ አተረጓጎሞችና አዝማሚያዎች ላይ ዑላማ እ ኢጅማዕ ደረጃ የደረሰ ወጥ ሸሪዓዊ ብይን ሊሰጡበትና ይህም በስፋት ሊስተጋባ ይገባል።

በቤተሰብ የሸሪዓ ማዕቀፍ ውስጥ ከፍች እና ከአንድ በላይ ከማግባት ጋር ተያይዞ ድንጋጌዎቹ የወጡበትን የወቅቱን ማህበረሰብ ባህልና ከዚያ በኋላ በጊዜ ሂደት የተስተዋለውን ማህበረሰባዊ የአስተሳሰብ እና የመስተጋብር ለውጥ ግምት ውስጥ በማስገባት በዚህ ረገድ በብዙዎቹ የሙስሊም ሃገሮች ኢጅቲሓዳዊ የሕግ ማሻሻያዎችን ያደረጉ ቢሆንም አሁንም የሸሪዓውን ተለማጭነትና ነባራዊነት በሚያስረግጥ መልክ ማህበረሰባዊ አስተሳሰብ እና የሕግ ባህል ለውጥን እስኪያመጣ ድረስ የመስኩ ምሁራን ኢጅቲሓይ ሊያደረጉበት እና እይታቸውን በተደጋጋሚ ይፋ ሊያደርጉ ይገባል።⁷⁵

⁷¹ ዝኒ ከማሁ.
⁷² KAMALI, SHARIA LAW, ግርጌ ማስታወሻ 8, ገጽ 172.
⁷³ ዝኒ ከማሁ.
⁷⁴ ዝኒ ከማሁ ገጽ 173-174.
⁷⁵ አልዩ አባተ ይማም፣ የሸሪዓ ሕግ፡ ምንነቱ፣ መገለጫዎቹ እና ምንጮቹ፣ 9(1) BAHIR DAR UNIVERSITY JOURNAL OF LAW, 151-152 (2017).

ክህደትና ሃይማኖትን መቀየር (ራዳሕ - Apostacy) በተመለከተ በሀዲስ የተደነገገው የሞት ቅጣት አፈጻጸምን በተመለከተ ሕጉ የተደነገገበት ከባቢያዊ ሁኔታ ሲታይ እምነቱን ማስተባበል ብቻውን ቅጣቱን ተፈጻሚ እንደማያደርገው ይልቁንም የሕጉ መንፈስና ዓላማ ክህደቱን ተከትሎ በሙስሊም ማህበረሰብ ግዛትና አመራር ላይ አፍራሽ እንቅንብቃቤ የሚያደርግን ግለሰብ የሚመለከት እንደሆነ ሀዲሱ ራሱ አመለካከት ሲሆን በቁርአን ውስጥ ክህደት በራሱ የወንጀልነት ቅርጽ ያልተሰጠው መሆኑ እንደውም በተቃራኒው የእምነት ነጻነትን የሚያረጋግጡ አንቀጾች መኖራቸው የሀዲሱን መልዕክት ግልጽ ያደርጋል። በጠቃላይ ሃይማኖት ማስተባበልን (Apostacy) ጨምሮ የሽሪዓ ድንጋጌዎች ላይ የተለመደውን አሰራር የመከተል ወግ አጥባቂነት ውጪ ኢጅቲሁድ በማድረግ ውስብስብ ለውጦች እያስተናገደ ያለውን ማህበረ-ሰብዕ ያገናዘበ የሕግ አረዳድ ሕንድን ጨምሮ በሌሎች ሃገሮች በሚገኙ የሽሪዓ ፍ/ቤት ዳኞችና ምሁራን ሊቃውንት መካከል የሽሪዓውን ተለዋዋጭነት ያገናዘበ የሕግ ምርምር እንደማይደረግ ሕንዳዊው የኢስላም ፈላስፋ ሙሀመድ ኢቅባል ያስገነዝባል። በኢቅባል አገላለጽ የኢስላም ሕግ የማይለወጥና ለእድገት የተገራ አይደለም በሚል በኢስላም ላይ የሚሰነዘረው ትችት የሽሪዓውን ሥነ-ጽሁፍ በመፈተሽ የሚቀርበው ሂስና ነቀፌታ መሠረት-አልባ እንደሆነ መረዳት ይቻላል።⁷⁶

ሰ. ማጠቃለያ

የሽሪዓ ምንጮች በጥቅሉ ራዕያዊና አመክንዮአዊ በሚል በሁለት ሊመደቡ ይችላሉ። ራዕያዊ የሽሪዓ ምንጮች ውስጥ አንደኛው በቀጥታ ከአምላክ ወደ ነቢዩ ሙሀመድ የተገለጸውን መለኮታዊ ራዕይ ማለትም ቅዱስ ቁርአን ሲሆን ሌላኛው ደግሞ ፍሬ-ሐሳባዊ ምንጭ ከአምላክ ሆኖ አገላለጹ የሙሀመድ የሆነው ሱናሕ ነው። ሁለተኛው የሽሪዓ ምንጭ ኢጅቲሁድ ሲሆን ይህም የቁርአንና የሱናሕ ምንጮችን መሠረት አድረጎ በቀጥታ ያልተሸፈኑ ጉዳዮች በአመክንዮአዊ የሕግ ትንታኔ የሚሸፈኑበትን የምርምር ዘዴዎች የሚመለከት ነው። በመጀመሪያዎቹ የሽሪዓ እድገት ዘመናት የተመሠረቱት የሕግ ት/ቤቶች የተቀረጹት የኢጅቲሁድ ንድፈ-ሐሳቦች አጠቃላይ የቁርአንን የሕግ ፍልስፍና የሚወክሉ ሲሆን መርሆዎቹ ዘመንና ትውልድን ተሻግረው በየወቅቱ ለሚነሱ አዳዲስ የሕግ ጭብጦች የሕግ መፍትሔ ለማበጀት መንደርደሪያ በመሆን ያገለግላሉ። በተለይ በቁርአንና በሱናሕ ተለይተው የተቀመጡ ዝርዝር ድንጋጌዎች በቁጥር አናሳ በመሆናቸውና ቁርአንና ሱናሕ በዋናነት ጠቅላላ መርሆዎችን የሚያቀርቡ በመሆኑ ዘርፈ-ብዙ የሕግ ርዕሰ-ጉዳዮችን ለመግዛት ዋነኛው ሽሪዓ ምንጭ የሊቃውንት የሕግ ኢጅቲሁድ ሆኖ እናገኛለን። እንደ ቀደምት የመዝገብ መስራቾች ከቁርአንና ከሱናሕ በመነሳት አርጅናል የሕግ መርሆዎችንና ድንጋጌዎችን መቅረጽ የሚችል የለም የሚል እሳቤ የዓለምን የሙስሊም ማህበረሰብ ለውድቀት የዳረገ ለቀዳሚው የሽሪዓ እድገት ጭፍን ተገዥ (ሙቀሊድ) እንዲሆን ያደረገ እንዲሁም የሽሪዓን እድገት የገታ መሠረት አልባ የሕግ ባህል ነው። ዘመናዊ የሽሪዓ ምሁራንና የተሃድሶ መሪዎች ይህን ተጨባጭ እውነታ ለመቀየር የቀደመው የኢጅቲሁድ ባህል በሕግም ሆነ በልዩ ልዩ የሳይንስ መስኮች ላይ ያለው ከፍተኛ የምንጭነት ሚና እንዲያንሰራራ ርብርብ በማድረግ ላይ ይገኛሉ። ጥረቱን ተከትሎ በሙስሊም ሃገሮችና ሙስሊም ዜጎች የሚገኙባቸው የዓለም ሃገራት ሽሪዓን ከወቅቱ የሙስሊም ማህበረሰብ አስተሳሰብና ነባራዊ እውነታ አኳያ እያጋጠሙ ላሉ አዳዲስ ችግሮች እንዲሁም ነባሩን የሽሪዓ ሕግ ለማሻሻል ሲባል ሽሪዓዊ የሕግ ምርምር (ኢጅቲሁድ) በተለያዩ ደረጃ ተግባራዊ በማድረግ ላይ ይገኛሉ። በተለይም ኢጅቲሁድ የሚያደርጉ እና ወቅታዊ የሽሪዓ ጥናት የሚያደርጉ ከፍተኛ የትምህርት ተቋማት ጀምሮ እስከ አስገዳጅ ወይም ምክረ-ሐሳብ የሚያቀርቡ የሙጅቲሁድ ምክር ቤቶች ብሎም በሕገ-አውጪ ምክር ቤቶች ደረጃ ተቋማዊ ቅርጽ አግኝቶ ተግባራዊ እየተደረገ ይገኛል።

በኢትዮጵያ ሽሪዓ ፍ/ቤቶች የሽሪዓ የግልና የቤተሰብ ሕግ ተፈጻሚ ከመሆኑ ጋር ተያይዞ በዚህ ረገድ ያለውን የመዝገብ ብዝሃነት እና ልዩ የሕግ አቋሞች መካከል አንዱን በመምረጥ ተፈጻሚ ለማድረግ የጠቅላላው የኢትዮጵያ የሙስሊም ማህበረሰብ ነባራዊ እውነታዎችና የቀረበላቸውን ልዩ ጉዳይ መሠረት ማድረግ ይጠበቅባቸዋል። በዳኝነት ሥራቸው ወቅት ለግጭት አፈታት ተፈጻሚ የሚያደርጓቸውን የሽሪዓ የፍሬ-ነገር ሕጎችና አተረጓጎማቸውን በተጨባጭ በመመርመር ኢጅቲሁድ ከወቅቱና ከማህበረሰቡ አኳያ የትርጉም ወይም የሕግ አወጣጥ ኢጅቲሁድ ሊደረግባቸው የሚገቡ ጭብጦችን በመለየት አማራጭ ሐሳቦችን ማቅረብ የዚህ ጽሁፍ ዓላማ ባይሆንም የሌላ ምርምር ርዕሰ-ጉዳይ ተደርጎ ጥናት ሊደረግበት እንደሚገባ በመጠቆም በዳኝነት ሥራቸው ወቅት ኢጅቲሁድ ሊደረግባቸው በሚገቡ ጉዳዮች

⁷⁶ KAMALI, SHARIA LAW, ግርጌ ማስታወሻ 8, pp. 173-174.

እንዲሁም በሰፊው የዓለምና የኢትዮጵያ ሙስሊም ማህበረሰብ ውስጥ እንዳለው ስር የሰደደ የተቆረቆረ ባህል በፍ/ቤቶች አካባቢ ሊወገድና በዚህ ጽሁፍና በሌሎች የመስኩ ሥነ-ጽሁፍ በተተነተነው መልክ ሽሪዓዊ የሕግ ምርምር ሊዳብር ይገባል። አሁን ባለው የፍ/ቤቶች አሰራር የሚቀርበው ጉዳይ ላይ አዲስ ኢጅቲላዊ የሕግ አተረጓጎሞችና አፈጻጸሞችን ማዳበር ይቅርና ጉዳዮች ዳኛው በሚከተለው መዝላብ መሠረት እንደሚዳኙ የሚያስረዱ መረጃዎች አሉ።⁷⁷ ይህ የዳኝነት ሥርዓት በፍ/ቤቶች መካከል ወጥነት የሌለው የሕግ አተረጓጎም እንዲሰፍን የሚያደርግና በሕብረተሰቡም ዘንድ ተገማችነት የሌለው የፍትሕ አሰጣጥ ሥርዓት እንዲሰፍን የሚያደርግ ነው።

ፍ/ቤቶችና ዳኞች ከሕገ-መንግሥታዊ የሰብዓዊ እሴቶች ጋር ተጻራሪ ናቸው የሚል ስጋት በተፈጠረባቸው የሽሪዓ ቤተሰብ ድንጋጌዎች ላይ አስፈላጊውን ኢጅቲላዊ ማሻሻያዎችን ለማምጣትና በዚህ ረገድ ወጥ የሆነ የሽሪዓ አተረጓጎም እንዲኖር ይቻል ዘንድ አንድ ማዕከላዊ የሽሪዓ (ኢጅቲላዊ) ምክር ቤት ወይም ብሔራዊ የኢጅቲላዊ ጥናትና ምርምር ማዕከል ማቋቋም ለችግሩ አይነተኛ መፍትሔ እንደሆነ እንደ ሱዳን፣ ማሌዥያና ፓኪስታን ያሉ ሃገሮች ተሞክሮ ያሳያል።⁷⁸

የሽሪዓ ጠቅላይ ፍ/ቤት በበታች ፍ/ቤቶች ያለውን የሕግ አተረጓጎም ወጥ በማድረግ፣ እንዲሁም አስፈላጊውን ኢጅቲላዊ በማድረግ ማሻሻያና አዳዲስ የሕግ ምልክታዎች ሊዘርጋ የሚችል ቢሆንም ከይግባኝ በዘለለ የሰበር ሥልጣን ያለው ስለመሆኑ የሚያመለክት የሕግ አንቀጽ በሽሪዓ ፍ/ቤቶች ማጠናከሪያ አዋጅ አልተመለከተም። ያም ሆኖ የበላይ ሽሪዓ ፍ/ቤቶች የይግባኝ ሥልጣናቸውን በኢጅቲላዊ የተመራ የሕግ አተረጓጎሞችን በመከተል ተግባራዊ ካደረጉት የሰበሩን ያህል የአስገዳጅነት ደረጃ ባይኖረውም ሽሪዓ ሕጉን ከወቅታዊ ሁኔታዎች ጋር በማጣጠምና የዳኞች የተቆረቆረ እሴቶችን በማረም እንዲሁም ወጥ አተረጓጎም በማስፈን ረገድ የራሱ የሆነ አስተዋጽኦ ይኖረዋል።

በተጨማሪም በሽሪዓ ፍ/ቤቶች ሊኖር የሚገባው ኢጅቲላዊ እንቅስቃሴ በከፍተኛ የትምህርት ተቋማት የሽሪዓ ጥናትና ምርምር ሊታገዝ ይገባል። በኢትዮጵያ የሕግ ሥርዓት ውስጥ ሽሪዓ ሕግ የነበረው ድርሻ የየማህበረሰቡን የግልና የቤተሰብ ግንኙነት እንዲገዛና በዚህ ረገድ የሚነሱ ግጭቶች በሕጉ አማካይነት እንዲዳኙ ካገኘው አስገዳጅ ሕገ-መንግሥታዊ እውቅና በተጨማሪ መንግሥት የሙስሊሙን የወለድ-ነጻ የባንክ አገልግሎት ፍላጎት ለማርካት የተከተለውን አበረታች ውሳኔ ተከትሎ የኢትዮጵያ ብሔራዊ ባንክ በ2011 (እ.ኤ.አ) ባወጣው መመሪያ መሠረት⁷⁹ በሃገሪቱ እየሰሩ ያሉ ንግድ ባንኮች የወለድ ነጻ አገልግሎት እንዲያቀርቡ የፈቃድ አሰጣጥ ሥርዓት ተዘርግቷል። በመመርያው በግልጽ እንደተመለከተው የባንክ ሥራውን በመምራት እና በመቆጣጠር ተፈጻሚ የሚሆኑት ኢስላማዊ የፋይናንስ ሕጎችና ወጥ አስራር ደንቦች እንደሆኑ ተመልክቷል። ይህም ሽሪዓ በኢትዮጵያ የሕግ ሥርዓት ተፈጻሚ የሚሆንበትን ወሰን አስፍቶታል። ወደፊትም የዘርፉን እድገት ተከትሎ የተፋጻሚነት ወሰኑ እየሰፋ እንደሚሄድ መገመት ይቻላል። ቤተሰባዊ ግንኙነቶችን እና ኢስላማዊ የባንክ ግብይቶችን የሚገዛው የሽሪዓ ሕግ ዋነኛ ምንጭ ብቁ የዘርፉ ምሁራን የሚያደርጉት የአመክንዮአዊ የሕግ ምርምር ወይም ኢጅቲላዊ እንደሆነ በዚህ ጽሁፍ አጽንኦት ተሰጥቶታል። ታዲያ የሽሪዓ የፍርድ ሥርዓቱን የወለድ-የባንክ ሥራውን በማጠናከር በማሻሻል እና በማስፋፋት ረገድ ኢጅቲላዊና ሌሎች የሽሪዓ ምንጮችን ከሃገራዊና ማህበረሰባዊ እውነታዎች ጋር አጣምሮ በማጥናት ተግዳሮቶችን በመለየትና መፍትሔዎችን በመጠቆም ረገድ የከፍተኛ የትምህርት ተቋማት ቀዳሚውን ድርሻ ይይዛሉ።

በኢትዮጵያ የኒቨርሲቲዎች ያለውን የሽሪዓ ሕግ ትምህርት አቀራረብ ስናይ አማራጭ የትምህርት ዓይነት (elective Course) በመሆን ለቅድመ-ምረቃ የሕግ ተማሪዎች ይሰጣል። የሽሪዓ የፍትሕ ሥርዓቱን ስራ እና ፈቅሕ ጥናቶች በሰለጠኑ ባለሙያዎች ይመራ ዘንድ እንዲሁም የወለድ-ነጻ የባንክ ቁጥጥር እና አገልግሎቱ በሰለጠኑ የሰው ኃይል መራመድ ይችል ዘንድ ከጀርባ ያለው የሃገራችን የከፍተኛ ትምህርት ሥርዓት ተፈላጊውን ብቁ ባለሙያዎች ማቅረብ ይጠበቅበታል። በሕግ ትምህርት መስክ የሚሰጠው የሽሪዓ ሕግ ትምህርት በይዘቱም ሆነ በአቀራረቡ መሠረታዊ ማሻሻያ ሊደግግበት ይገባል። ሦስተኛው ሽሪዓ ምንጭ የሆነውን እና ለዝርዝር የቤተሰብና የፋይናንስ ሕጎች መሠረት የሆነው ስራ-ፈቅሕ (Islamic Jurisprudence) እውቀት ዘርፍ ራሱን ችሎ ሊቀርብ ይገባል። የሽሪዓ ኢስላማዊ የግልና የቤተሰብ ሕግ (Islamic Personal and Family Law) እና የፋይናንስ ዝርዝር ሕጎች ጥናት (ፈቅሕ)

⁷⁷ አብዱልዋሴ ዩሱፍ፣ የሽሪዓ ሕግ አፈጻጸም በኢትዮጵያ፡- የሽሪዓ ሕግን አስመልክቶ የተደረገ ውይይት ቃለ-ጉባኤ ወንበር፡- የዓለማዊ ህይወት መታሰቢያ ድርጅት ቡሌቲን፣ 18ኛ መንፈቅ፣ 64-65 (2009 ዓ.ም).

⁷⁸ KAMALI, SHARIA LAW, ግርጌ ማስታወሻ 8, pp. 175, 237 & 253.

⁷⁹ Directives to Authorize the Business of Interest Free Banking, Directive Number SBB/51/2011.

(Islamic Finance and Banking Law) ደግሞ ከሌሎች ጥናት ተነጥሎ ለብቻው የሚሰጥበት የትምህርት ቀረጻ የቅድመ-ምረቃ የሕግ ትምህርት ሥርዓት አካል ቢደረግ በዘርፉ በተጨማሪም እያጋጠሙ ያሉ የብቃትና የሰላጠነ የሰው ኃይል እጥረት ችግሮችን ማቃለል ይቻላል።

* * * * *